

Tudományos gyűjtemények az Egyesült Államokban.

Olvastatott az Erdélyi Múzeum-Egyesület közgyűlésén 1908. márcz. 1-én.

Nem csak EÖTVÖS KÁROLY urambátyám van úgy, hogy árt a stílusának, ha valamiről, amit meg akar írni, sokat tud. Nehány év előtt — talán nem tiszteletlenség elmondanom — Kolozsvárra jött, hogy az egyetemi és múzeumi könyvtárban valami történeti adatoknak, úgy tetszik, a Gyulafiakra vonatkozólag, utána nézzen. Nagyon hamar elébe adták. A könyvtárunkban járatosabbak este a kávéházban figyelmeztették erre is, arra is, ami az ő tárgya felől nálunk még megtalálható. Ekkor mondta, hogy nem akar a dologról olyan sokat tudni, mert az árt a stílusának.

Most, hogy a tisztelt közgyűlés előtt, az igazgató választmány parancsára, az amerikai múzeumokról kellene beszélnem, úgy érzem, nagyon megromlott a stílusom attól a sok tudományos gyűjteménytől, amelyet az Egyesült Államokban láttam, és attól a sok mindentől, amit erről a tárgyról, a saját tapasztalataim kiegészítése, egyéni benyomásaim igazoltságának ellenőrzése végett, magamnak azóta összehordtam.

Hiszen azt sem tudom, hol kezdjem, mit mondjak és mit ne mondjak el, s ha mit elmondok, mihez mérjem, megítélésében melyik mértéket alkalmazzam, sem magunkhoz, sem az Egyesült Államokhoz nem akarván igazságtalan lenni. Ha, például, a londoni British Museum, vagy, sok tekintetben, akár csak a berlini múzeumok mértékét veszem is elő, igazságtalan leszek az Egyesült Államok iránt, mert olyat kívánok tőlük, amire még nem volt idejük, nem volt és nem is lehet többé, a közszellemnek mai önző — amerikaias — iránya mellett, emberük. Ha pedig az Erdélyi Múzeummal, sőt akár a Magyar Nemzeti Múzeummal is mérek, úgy az arányok óriási különbsége által megalázom a saját nemzetemet, holott az nem önnön hibájából maradt ennyire hátra, valamint-hogy az Egyesült Államokban meg a tiszta emberi erényeknél s az önfönláldozó egyéni munkánál nagyobb része van a haladásban a szerencsének.

Legalább képek bemutatása nélkül, így, szóval leírni néhány látott múzeumot, a hallgatóra nézve fárasztó és meddő dolog volna. Az Egyesült Államok közművelődésének egyik ágáról, arról kell talán inkább szólnom, melyet elsősorban a múzeumok szolgálnak, s magukról a múzeumokról csak mint ennek a szolgáltatnak eszközeiről. De akkor nem lehet a szó szorosabb értelmében vett múzeumoknál maradnom, hanem ki kell terjeszkednem egyéb tudományos gyűjteményekre is: könyvtárakra, állatkertekre, aquariumokra s a múzeumok között a szép-művészetiekre is.

Mindeniket három szempontból kell megítélni: mint gyűjteményeket, mint a legtágabb nyilvánosságú közoktatásnak eszközeit és mint tudományos bűvárlatok anyagát, a tudományok korszerű előbbrevitelének egyik legfőbb föltételét. És itt azonnal előre is bocsájtom, hogy az Egyesült Államokban nem mind a három szempontból egyenlő értékűek és hogy bennük e három szempont érvényesülésének aránya is igen különböző; de általában mondhatni, hogy mindenikben a tudományok korszerű előbbrevitele húzza a legrövidebbet — bár nekünk, például, ez a rövidebb is elég hosszú volna.

A gyűjteményi szempont összetartozó dolgok, természeti tárgyak vagy műtermékek, lehető legtöbb féleségeinek, lehető legszebb példáinak összehordását, áttekinthető elrendezését és a lehető leghosszabb ideig való eltartását, megőrzését követeli meg. E követelmények közül az elsőnek a legnagyobb mértékben, a másodiknak is általában elég jól, a harmadiknak már kevesebb lelkiismeretességgel felelnek meg az Egyesült Államokban található gyűjtemények.

Mindenből a legszebb példákat válogatva ki, a legnagyobb mennyiségeket, a legtöbb féleséget összegyűjteni: bizonyos tárgyú gyűjteményekre nézve csak pénzkérdés. És vannak az Egyesült Államokban gyűjtemények, melyekben részint már is megvan minden, részint előbb-utóbb meglesz minden, amit csak pénzzel meg lehet szerezni.

A pénz forrása pedig ritkán a köz. Az Unio, vagyis az egyes államok közös képviselője, melynek feje az elnök, törvényhozó testülete a Washingtonban székelő „congressus”, csak két nagyobb gyűjteményt tart fenn, mindkettőt Washingtonban: az egyik a Nemzeti Múzeum, United States National Museum, a másik a Nemzeti Könyvtár, Library of Congress. És, egy-két kivétellel, aminő a New-York állam múzeuma Albanyban, nincsenek sem az egyes államoknak, sem egyes városoknak maguktól alapított, saját kezelésükben levő gyűjteményeik; bár úgy az egyes államok, mint az egyes városok számos tudományos intézmény, így tudományos gyűjtemények létesítéséhez is nagy összegekkel járultak. De részt azért maguknak azok fölügyeletében és igazgatásában csak annyit követelnek, mint a többi alapító: az igazgatóságba, érdekeik kép-

viseletére, ők is küldenek tagokat, alapítványi összegük arányában. Az ilyen igazgatóság, vagy gondozó tanács, neve rendszeren: board of trustees. Főszerepet többnyire gazdag magánemberek játszanak az igazgatóságban, illetőleg, talán helyesebb névvel, az alapítók és főntartók testületében.

A gyűjtemények és általában a kevés kivétellel szintén nem köz-költségen alapított és főntartott tudományos intézetek létrehozói az adott pénzeket legnagyobbbrészt befektették az illető épületekbe és gyűjteményekbe; az olyan alapítványok, melyek elkölthetetlenek és kamataikkal szolgálják a gyűjtemények fokozatos gyarapítását, főntartását, kezelését, tudományos földolgozását, tudományos személyzetük javadalmazását, arányoslag igen csekélyek. Ilyen határozott célra lekötött nagyobb alapítvány például az ANDREW CARNEGIE alapítványa Washingtonban, a Carnegie-Institute, 50 millió koronával, melynek kamatait tudományos búvárlataikhoz és búvárlataik gyakorlati értékesítéséhez egyes tudósok kapják. Ebből alapították többek között a kísérleti fejlődéstani állomást Cold Spring Harbor-ban, Long Island szigeten, mintegy 50 km-re New-York-tól. Ilyen azután Philadelphiában a Wistar Institute of Anatomy alapja, melynek néhány év múlva 100,000 dollár évi jövedelme lesz, s melynek semmi egyéb föladata nincs, se tanítás, se semmi egyéb, csak az, hogy a belőle alkalmazottak élettudományi búvárlatokat végezzenek. Ezeket az alapítványokat is magántestületek, board of trustees-ek, kezelik.

Ellenben az Egyesült Államok kormányára hagyta, hogy belőle az ő nevére elnevezett intézetet alapítsanak az akkor még csak 5000 lakójú Washingtonban, vagyonát egy SMITHSON nevű angol 1836-ban. Ebből alapították és tartják fenn az említett nemzeti múzeumot és azt a nagy könyvkiadó és tudományos csereközvetítő intézetet, melynek Smithsonian Institution a világszerte és nálunk is ismert neve. Az intézet épülete 1847-től 1856-ig készült és 450,000 dollárba (a mai amerikai érték szerint négyszer annyiba) került; külön könyvtára 250,000 kötetből áll. Mellesleg megjegyzem különben, hogy az Unio Washingtonban 28 olyan intézetet tart fenn, melyek, minden tanítási kötelezettség nélkül, tisztán a tudományt szolgálják, búvárlataikat pompásan kiállított hatalmas munkákban közzéteszik és több százezernyi példában az egész világba ingyen szerteküldik. A 28 intézetben mintegy 6000, legnagyobbbrészt tudományos alkalmazott dolgozik. A hivatali költségek évente 40 millió koronánál többre rúgnak.

No, de egyelőre még ne menjünk nagyon bele az óriási számokba! A többi tudományos intézmény az Egyesült Államokban túlnyomólag magánemberek folytatólagos adományaira van utalva. Innét magyarázható fejlődésüknek egyenlőtlen volta. Amely intézménynek

nincs többé gazdag maecenása, az elzüllick; a melyeknek soha sem volt, mint például a new-haveni Yale-egyetem orvosi karának, az, hiába második egyeteme az Egyesült Államoknak, mindjárt a Harvard University után, a Yale University, a kezdetlegességnek, a piszoknak, a helyiségek rosszságának, a fölszeretlenségnek ijesztő állapotában marad. A Yale-egyetemen a „medical school“ körülbelül olyanforma és oly ellátásban is részesül, mint az orvosi kar Kolozsvárt a múlt század hetvenes éveiben. Ellenben Bostonban a Harvard Medical School-nak eddig elkészült öt épülete 25,000,000 koronába került: nem ok nélkül nevezték el az Egyesült Államokat az ellentétek országának is (the land of the Contrasts). És New-Yorkban, a különben annyira pompázó természetrajzi múzeumnak, az American Museum of Natural History-nak is könnyebben sikerül megszerezni 50,000 koronát egy üvegből és viaszból megmintázott óriási szúnyogra, mint 500 koronát a készítmények föltöltéséhez, borszeszre. A nagy szúnyog alá oda lehet írni tetszés szerinti nagyságú böttökkel az adományozó nevé; de a spirituszt szét kell töltogetni, azon nem látszik meg, kinek a pénzéből vették. Azért a drága szúnyogminták szörszálain kell a gyűjtemények gondozóinak a borszeszt megtakarítaniok.

Amely gyűjtemény azonban megszerezte a maga milliókat adó pártfogóit, az elé a gyarapodás költségei nem gördítenek akadályokat. Mi, szegény európaiak, leginkább azokat a nagy pénzeket irigyeltük. Mellette talán mindenünkben megvolt az az érzet, hogy ennyi pénzzel mi otthon mennyivel többet tudnánk teremteni. Vigasztalt az a belátás, hogy két korlátja az amerikai pénz hatalmának is van. Az egyik korlát az, hogy a szegény Európában sem minden eladó, hogy az európai művészet legragyogóbb századainak termékeit az óvilághoz lánczolja a nemzetek önérzete és büszkesége. Odaát a szép-művészeti múzeumok európai műremekek másolataival vannak tele. A másik korlát az, hogy sok dolgot azért nem lehet megvenni, mert gyűjtésükhöz szakemberek személyes munkája kell, és legkevésbbé lehet megvenni azt, ami legolcsóbb. A gazdag HENRY FAIRFIELD OSBORN, a Columbia egyetem tanára, az American Museum of Natural History alelnöke és őslénytani osztályának vezetője, több milliók örököse, a Hudson folyó mellett, a legszebb ponton lévő Castle Rock kastély ura, érdemesnek tartotta elmenni nagy expedícióval Egyiptomba a fossilis Elefántok csontjainak fölkutatására; de aligha vállalkoznék arra, hogy a kastélyát környező erdőben hónapokig túrja a földet holmi kis férgeknek ritkább, az American Museum of Natural History-ban még meg nem lévő fajaiért. Pedig az a kis féreg, amelyért egy centet se fizetne senki, talán érne annyit a tiszta tudomány szempontjából, mint a múzeum egyik legfőbb látványossága, az az óriási *Bron-*

tosaurus-csontváz, melyet 100,000 dollárért sem adnának oda. Szóval, nekünk, szegény embereknek valami formában csak megmarad az az elégtételünk, hogy könnyebb a tevének a tú fokán körösztülbújni, mint gazdag embernek a menyországba jutni.

Mondhatni általában, hogy a mi gyűjteményeinkben hasonlíthatatlanul több személyes odaadás és önfömládozás, az odaát valókbá hasonlíthatatlanul több pénz van belé fektetve. Az utóbbiak hivalkodottabbak és mutatós darabokban gazdagabbak; a mieink által a tudomány gyarapodik többet. Az imént már mondottakból következik az is, hogy odaát a könyvtárak és a természetrajzi gyűjtemények, ideértve a a velük rendszeren összefoglalt embertani és néprajzi dolgokat, sokkal különbek, mint a képzőművészeti gyűjtemények. A természetrajzi gyűjteményekben mindenütt legértékesebb az őslénytani rész; mert hiszen Éjszak Amerika kihalt állatvilágának maradványai a yankeek kezé-ügyébe estek. Az ő érdemük, hogy föl kutatták; de az már csak szerencsájük, hogy azok a maradványok olyan állatoktól származnak, melyek Európában nem fordultak elő, vagy legalább nem hagytak megtalálható maradványokat, és hogy azok az állatok az élőlények fajfejlődésének olyan nevezetes alakjai. Érdekesek, mert szintén amerikai különlegességeket tartalmaznak, a néprajzi és embertani gyűjtemények is. Ha már kipusztították a vörösbőrűeket, jó, hogy legalább mintákat készítettek róluk. Természetesen a régi indiánus művelődést mutató régészeti gyűjtemények is egyedüliek a maguk nemében.

De lássunk most néhány adatot a gyűjtemények története, költségei és gazdagsága felől!

A négy legnagyobb természetrajzi múzeum a United States National Museum Washingtonban, az American Museum-Natural History New-Yorkban, a Field Columbian Museum Chicagóban s a Harvard University Museum Cambridgeben, Boston mellett.

A washingtoni nemzeti múzeumban van mintegy $\frac{3}{4}$ millió néprajzi és embertani tárgy, csaknem 2 millió darab állattani, 400.000 drb. növénytani, 300.000 drb. föld- és őslénytani anyag. Föntartására költött a congressus az 1906/7. évben 250.080 dollárt és még külön a néprajzi gyűjteményre 40.000 dollárt, vagyis mintegy másfél millió koronát: ez a rendes évi javadalom. A múzeumnak épülőfélben lévő új palotája 3,500.000 dollárba, vagyis 17,500.000 koronába fog kerülni. Kívül csupa fehér márvány. Beszéltem Washingtonban egy magyar kőfaragóval, aki éppen rajta dolgozott. Napibére volt 25 korona. A múzeumnak évente mintegy 300.000 látogatója van. Tudományos alkalmazottjainak száma 96. Csak a Bogarak földolgozására van egy curator (mintegy osztályigazgató), egy assistant curator (aligazgató), 6 ór és egy segédőr. A Magyar Nem-

zeti Múzeum természetrajzi osztályának (a néprajzival együtt) van 20 tudományos alkalmazottja, 10 magának az állattani osztálynak; igaz, hogy a tíz közül hatan szintén csak Bogarakkal foglalkoznak. Ami a magyar tudományos állattannak még mindig túlnyomólag bogarászó irányát erősen jellemzi. A Magyar Nemzeti Múzeumra, tehát könyvtárra, érem- és régiségtárra meg természetrajzi gyűjteményekre, összesen sem irányoz elő az 1908. évi állami költségvetés többet, mint 700.935 koronát, s ebből természet- és néprajzi tárgyak vételére és gyűjtésére mindössze 46.000 korona jut. Amit Magyarországon állam, testületek és magánosok természetrajzi gyűjteményekre fordítanak, az együttvéve sincs a harmadrésze annak, amibe csak a washingtoni természetrajzi múzeum évente kerül. Az összes magyar természetrajzi múzeumok tudományos alkalmazottainak száma együttvéve is körülbelül így viszonylik a washingtoni múzeuméhoz. Pedig a máris összehordott anyag mennyisége tekintetében sem igen marad mögötte a washingtoni nemzeti múzeumnak a budapesti; tudományos értékre jóval fölül is múlja.

Az American Museum of Natural History New-Yorknak legnagyobb középülete. Még nem kész, de már eddig 20 millió koronába került. Déli oldala, a főhomlokzata, 710 láb hosszú, alapterülete mintegy 8 magyar hold ($8\frac{1}{2}$ acre), vagyis, amint a nagy számokra különösen büszke yankee szereti mondani, 370.000 négyzetláb, melyből 260.000 hozzáférhető a közönségnek. Külön alaptökéje, főleg a tisztviselők fizetésére 1907-ben volt mintegy 5 millió korona (1,013.000 dollár), évi kiadása, építkezési költségeket nem számítva, 1906-ban mintegy másfél millió korona (295.924 dollár, amiből New-York városa 1907-ben 160,000 dollárt földözött). Sok gyűl be múzeumi tagdíjakból. Afölött, amit a múzeum tagjai befizetnek (members of the American Museum of Natural History), a tisztán magánemberekből álló gondozó tanács, többnyire kereskedők, gyárosok és bankárok, ritkábban egy-egy tudós is, szabadon rendelkezik. A mostani board of trustees elnöke, MORRIS K. JESUP, kereskedő, a new-yorki kereskedelmi kamara elnöke; alelnöke véletlenül tudós, de milliomos, az előbb már említett H. F. OSBORN. A rendes tag fizet évente 50 koronát, az élethossziglani (life member) 50, a pártoló (fellow) 2500, a pártfogó (patron) 5000 koronát. A gyűjtemények, szintén természetrajziak, néprajziak és embertaniak, de régészeti is, főleg Mexikóból. A tudományos személyzet arányoslag nem nagy, csak 25 tagból áll, akikkel azonban sok önkéntes segédmunkás osztja meg a teendőket. A múzeum alapítását 1869-ben indította meg New-York városa. Gyűjteményeinek értéke ma már mintegy $17\frac{1}{2}$ millió korona. Leginkább tudományos gyűjtőutazások útján gyarapodik, aminőket, óriási költséggel, többnyire magánosok nagy anyagi támogatásával, évről-évre küld az igazgatóság, a világ minden részébe; termé-

szetes tehát, hogy a gyűjteményben New-York közeli környékének alsóbbrendű állatvilága van legkevésbé meg, de bámulatosak és a világon másikat sehol sem találják a forróégyövi nagy koralliumok pompázó csoportjai, bölények legelő csordái stb.

A Field Columbian Museum az említett négy közül a legfiatalabb. A chicagói világkiállítás után, 1894-ben alapították, átalakítva számára a Lincoln-parkban lévő kiállítási képzőművészeti palotát. Csaknem egészen egy chicagói nagykereskedő, MARSHALL FIELD, 5,000.000 koronányi adományából s a kiállítóktól átengedett tárgyakból létesítették. Eredeti kereteiből máris kinőtt és MARSHALL FIELD egy új múzeumi épületre 50,000.000 koronát adományozott. A chicagoiak remélik, hogy az új múzeum a világnak minden eddigi múzeumát túl fogja szárnyalni. Mister FIELDnek különben áruháza van a State Street s a Washington-Street sarkán, 8000 alkalmazottal. A múzeum anyaga mintegy 3,000.000 darab tárgy. 5 osztálya van: embertani, növényteni, földteni, állattani és külön madártani. Külön ásványteni osztály az amerikai múzeumokban nem igen van; ami érthető; de nem érthető, hogy miért vannak a Field Columbian Museumban a madarak egészen külön osztályban. Az embertani osztály anyaga ugyancsak vegyes: vannak benne néprajzi, iparművészeti, közlekedési, főleg vasuti dolgok, a nyomtató- és egyéb sokszorosító ipart föltüntető gyűjtemények, hangszerek és Columbus-émlék tárgyak, — nem éppen kis mértékben a tudományos komolyság rovására, de jeléül a gyűjtemény keletkezése módjának.

Nem véletlen összeverődésnek, hanem több évtized kitaró szakszerű munkájának az eredménye a Harvard University Museum. Legnagyobb és legértékesebb része, az összehasonlító állattani, a növényteni, az ásványteni, mely itt külön osztály, és a földteni, mely földrajzi dolgozóhelyekkel is kapcsolatos, az „Agassiz Museum“ nevet viseli; az épületnek egy másik, még nem kész, szárnyában van a „Peabody Museum of American Archeology“, mely a gyűjteménynek néprajzi és embertani része. A gyűjteményt 1859-ben alapították főleg LOUIS AGASSIZ kezdeményezésére. LOUIS AGASSIZ-t, a neufchâтели kis francia-svájcezi tanárt, 1848-ban „importálták“ a cambridgei egyetemre, az Egyesült Államok legrégebbi és legelőkelőbb egyetemére. 1873-ban halt meg, tehát csak 25 évig működött ott; de ezalatt megalapítójává lett a tudományos állattannak új hazájában és annak tudományos téren talán még ma is legnagyobb büszkesége. Ő maga, európai viszonyokhoz mérten, és ha azt vesszük, mi maradt meg munkásságából a mai tudomány számára is, nem legelsőrangú tudós; de a keze alól sok olyan szakember került ki, aki mindenütt számot tenne. Mindvégig küzdött tudománya érdekében az anyagiakkal és maga mindvégig szegény ember maradt. A tudományért való lelkesülésnek, az önfölközlésnek, az anya-

giakkal nem törődésnek a yankeek előtt addig még ismeretlen példája volt. A példát megbámulták; de az első, aki nem követte, a saját fia volt. Ott hagyta apját és az állattant és elment rézbánya-vállalatokkal pénzt szerezni. A fiatal ALEXANDER AGASSIZ, amint azt nekünk CHARLES WILLIAM ELIOT, a Harvard-egyetem elnöke, híres szónok, egy ünnepi beszédben a bostoni zoológiai congressuson elmondotta, megúnta az apja vesződségeit és meggyőződött róla, hogy mindenekelőtt pénz kell a tudományhoz is. Elment tehát „to make money“. Angol kifejezéssel, csinált is magának és a tudománynak néhány millió dollárt: a tudománynak is, mert néhány év előtt egy millió dollárt ajándékozott az University Museumnak, melynek igazgatójává tették, és a gyarapítás költségeit továbbra is nagyrészt maga viseli.

A múzeum első költségeit LOUIS AGASSIZ úgyszólván összekoldúlta. Hasonló gyűjtésekből létesült négy évtizeddel később Chicagóban a már ismertett Field Columbian Museum és a chicagói egyetem. A két alapítás összehasonlítása nagyon tanulságos.

1852-ben gyűjtötte össze SAMUEL ELIOT aláírások útján az első 12.000 dollárt, melyből megvették az első gyűjteményt, addig AGASSIZ magántulajdonát. A további szükségleteket úgy kellett apródonként összegyűjteni, mert nem volt a múzeumnak semmi alapja. Az első „havi“ átalányt az egyetem főntartó testülete 1858-ban szavazta meg. Ugyanakkor egy bizonyos FRANCIS C. GRAY unokaöccsének, WILLIAM GRAYnek, 50.000 dollárt hagyott, hogy abból az egyetemen természetrajzi múzeumot alapítson. De AGASSIZnak merész terve támadt, A Massachusetts állam törvényhozásához folyamodott államsegélyért. Barátai minden áron le akarták beszélni erről a „hallatlan és teljesen hiábavaló“ kísérletről. Semmi sem bizonyítja jobban AGASSIZnak nagy varázserejét a yankeek fölött, mint az, hogy mégis sikerült 1859-ben 100.000 dollár államsegélyt kieszközölnie; és közben a Gray 50.000 dollárjához magánosoktól, aláírások útján még 71.000 dollárt gyűjtött össze. Megalakulhatott így a „Museum of Comparative Zoology“ gondozó bizottsága, a board of trustees, melybe az állam 6 tagot küldött s melyben 9 tag volt az AGASSIZ, a GRAY s a többi aláíró érdekeinek képviselője. Ez a választmány szerződést kötött az egyetemmel, hogy az adja az épülethez, az egyetemi területen, a telket és vállalja magára a zoológiai tanszékkal szoros kapcsolatba jutó múzeum tudományos ellátását. Igazgató lett AGASSIZ, egyszeresmind az egyetemen az állattan tanára. Ma már az azóta óriásilag megnövekedett múzeum igazgatója és az állattan tanára nem ugyanaz a személy: az előbbi ALEXANDER AGASSIZ, az utóbbi EDWARD LAURENS MARK, az állattani intézet igazgatója. De ez az állattani intézet a múzeum épületében van, a szervezete minden irányban összefolyik a múzeummal, mely bűvárlatokhoz és az oktatáshoz teljes rendelkezésére áll. Eleinte

hasonló volt ez a viszony a Kolozsvári Tudományegyetem s az Erdélyi Múzeum viszonyához, csak hogy Cambridgeben mindvégig a múzeum maradt az erősebb, a gazdagabb. Az öreg AGASSIZnak már 1860-ban 10.000 dollár évi javadalom állott rendelkezésére, ami akkor még ott is annyi volt, mint ma nálunk, t. i. 50.000 korona. 1861-ben Massachusetts törvényhozása adott ismét 20.000 dollárt, 1864-ben — a polgárháború közepette is — 10.000, 1868-ban újra 75.000 dollárt. Az utóbbi összeget már azzal a kikötéssel, hogy ugyanannyit magánosok is adjanak össze. Az adakozási verseny fölkeltésének hatalmas módja ez, melyet azóta sokszorosan alkalmaztak. Valaki ad egy nagy összeget, de csak azzal a föltétellel, hogy bizonyos idő alatt mások is adjanak össze annyit, vagy legalább felényit. Ha az a kitűzött időig nem gyűl össze, az adományozó kötelezettsége megszűnik. De csaknem mindig összegyűl. Így adott a chicogoi egyetem újjáalapításához 1889-ben J. D. ROCKEFELLER 3 millió koronát az igazgatás költségeire, azzal a föltétellel, hogy egy éven belül mások meg telkekre adjanak 2 milliót. Amire különben mindjárt visszatérek.

Végül még LOUIS AGASSIZ halála után is adott Massachusetts állam a múzeumnak 50,000 dollárt. 1873 végéig AGASSIZ gyűjtemények vásárlása által 40,000 dollár adósságot csinált; de kapott egy barátjától 100,000 dollárt és máshonnét még 50,000 dollárt. Midőn mindjárt azután, 1873 decz. 14-én, meghalt, sokan aggódni kezdtek a múzeum sorsra fölött, melynek tervezett épületei csak kisebb részben voltak még befejezve s gyűjteményei is nagyon összezsúfolódtak, évi jövedelme is csak 10,000 dollár maradt. De csakhamar, egy évnél rövidebb idő alatt, összegyűlt egy 300,000 dollárból álló emlékalap, melyhez az állam csak az említett 50,000 dollárral járult, az építkezés folytatására. Az épület további darabjai, még tetemes hozzájárulásokkal, 1882-ben, majd 1888- és 1889-ben és 1901, 1902-ben készültek el; egy darabja, a mint mondám, még ma, az építkezés megkezdése után csaknem 50 évvel, sem kész; pedig elköltöttek rá 1,250,000 dollárt, és volt már 1902-ben 900,000 dollár befizetett alaptőkéje. Közbevetőleg legyen mondva, én ezt a rengeteg pénzt nem láttam meg a Harvard University Museumon, pedig csak gyűjtő útakra, a melyekkel az állományát gyarapítják, már 1902-ben 350,000 dollárt költöttek volt.

Talán nem érdektelen adat, hogy a 300,000 dolláros AGASSIZ-emlékalaphoz 90,000 dollárt 17 állam 86,000 tanítója és diákja adott össze jóformán centenként és hogy a Calumet & Hecla Mining Company bányatársaság 1400 munkása közül 1233 munkás 1215 dollárral gyarapította az alapot.

Az ötvenes évektől a kilenczvenes évekig a millió lépett a száz-ezer helyébe. Nem 50 év alatt, hanem másfél év alatt létesült Chicago-

ban a jóval nagyobb, bár kevésbé értékes Field Columbian Museum, és alig 10 év alatt az ottani egyetem. Az utóbbi eddig telekre, épületekre és felszerelésre 18 millió dollárt, 90 millió koronát emésztett föl, amiből maga JOHN D. ROCKEFELLER mintegy 50 milliót adott. Jelenlegi vagyona különben 23,253,147 dollár, vagyis több mint 116 millió korona. (Évi kiadása mintegy 6 millió korona.) Ami nem túlságosan sok, mert az ugyancsak 1890-ben újra alkotott new-yorki Columbia University vagyona 34 millió dollár (170 millió korona!). Igen nagy összegekkel járult még a chicagói egyetem alapításához MARSHALL FIELD; a többit az előbb említett módon gyűjtötték össze, kizárólag magánosok. 1900-ig, tehát 10 év alatt, mintegy 70 millió korona gyűlt össze az egyetemre, amiből sem az Unio, sem az állam (Illinois), sem Chicago városa nem adott egy fillért sem; de versengtek az adakozásban a város polgárai. 1892-ben FIELD 500,000 koronát ajánlott föl azzal a kikötéssel, hogy ezt az összeget három hónap alatt mások 5,000,000-ra egészítsék ki. Három hónap alatt nemcsak megvolt az 5 millió, hanem sokan panaszkodtak is, hogy nem szólították föl őket az adakozásra. Csakhamar nyílt erre ismét módjuk.

Mielőtt azonban erre térnék nem állhatom meg, hogy meg ne világítsam legalább egy példával, a nők szerepét is a chicagói egyetem létrehozásában. A Chicagói Nők Társasköre (Chicago Woman's Club) felszólította az egyetem elnökét, W. R. HARPER-t, hogy tartson a körben egy előadást a nők felsőbb oktatásáról az új egyetemen. HARPER előadta, hogy ott a nők ugyanazokban a kedvezményekben fognak részesülni, mint a férfiak. Ugyanazoktól a tanároktól ugyanazokat az előadásokat hallgatják, ugyanazokra a vizsgálatokra állhatnak és ugyanazokat a tanári állásokat nyerhetik el. Máris jelentkezett 500, egyetemi tanulmányokra képesített nő; de nem tudják őket ellátni, mert nincs módjában az egyetemnek, hogy számukra háló-házakat (dormitoriumokat: dormitory) építsen. Az amerikai egyetemeken ugyanis a tanulók nagy része bennlakó, és igen sok az ösztöndíjas. (A new-yorki Columbia University-n 248 ösztöndíjas hely van, az ösztöndíj évi 50 dollártól 1250 dollárig — 6250 koronáig! — terjed. Igaz, hogy a tandíjak is óriási magasak a mi viszonyainkhoz képest. Például az orvosi karon 25 korona beíratási díjon kívül az évi tandíj 1000 K, a dolgozásért minden egyes laboratóriumban még külön 100—125 K, fölvétési díj 150 K stb. stb. Így van ez minden amerikai egyetemen, — Chicagóban negyedévenként 200 K a tandíj — és nagyon bölcsen van így. A tehetségre nézve a tanulhatást biztosítja az ösztöndíj; a tehetségteleneknek nem ad szellemi proletáriusságra oklevelet a rosszul alkalmazott könyörület s az egyenlőségnek ostoba értelmezése. Pedig hát az Egyesült Államok volnának az egyenlőség ígértfölsége!) A bennlakók nem kisebb college-kben vannak szétesztva, mint az

angliai egyetemeken, hanem óriási kaszárnyák, dormitory-k apró csel-
láiba vannak beraktározva, többnyire egyenként vagy kettesével. A
HARPER előadásának hatása alatt a club tanügyi választmányának
elnöknője azt indítványozta, hogy a club teremtsen elő női hálózásokra
600,000 dollárt, 3 millió koronát. Az indítványt egyhangúlag elfogadták,
s a club, melynek akkor 500 tagja volt, 2 hónap alatt előteremtett nem
600,000, hanem 700,000 dollárt!

1895-ben JOHN D. ROCKEFELLER negyedízben adott egyszerre
5 millió koronát és egyidejűleg további tíz milliót is lekötött arra az
esetre, ha 1900-ig másoktól is összegyűl ugyanennyi. Összegyűlt még
jóval több is és ROCKEFELLER 1900 április 1-én lefizette a tíz milliót
és ráadásul még $7\frac{1}{2}$ milliót. Szédítő számok! Szerencse, hogy a sok
pénzzel a tudomány is úgy van, mint az egyes ember. A milliomos
ember sem tud naponta egynél többször jóízűen ebédelni; a milliomos
tudomány sem bír gyakrabban szülni nagy igazságokat, mint az, a mely
éppen csak meg tud élni. Sőt eddig még nem is szült a milliomos
tudomány egyetlen nagy fölfedezést, egyetlen igazán vezető eszmét
sem az emberiség számára. Talán majd ezután fog, ha beleszokik az
új állapotba.

De térjünk vissza egy pillanatra még a Harvard University Mu-
seum-hoz, mely bennünket közelebről érdekel. A gondozó tanács,
mely addig főhatósága volt a múzeumnak, LOUIS AGASSIZ halála után,
1870-ben maga is letette tisztét és teljesen átadta a múzeum ügyeinek
intézését, fölügyeletét és a teljes tulajdonjogot a Harvard egyetemnek,
melynek elnöke és tanári kara (President and Fellows of Harvard
College) teljesen független testület. Igaz, hogy a gondozó tanács nem
tartozott semmiféle egyesület semmiféle közgyűlésének felelősséggel.
Nálunk minden testület függeni akar valamitől; ha nem az államtól,
valóságban a mindenkori kormánytól, hát legalább valami közgyűléstől;
mert senkinek sincs bizalma önmagában és mindenki fél a felelősség-
től; fél pedig azért, mert a közönség is bizalmatlanságra és minden
szándék meggyanúsítására van nevelve.

Nagyobb természetrajzi múzeumok vannak még az Unio több
más városában, melyeket itt csak felsorolni is sok volna.

Röviden megemlíjtük még Philadelphia-ban az Academy of
Natural Sciences múzeumát, melyben 200,000 darab csiga és kagyló,
1200 darabból álló koponyagyűjtemény, s egy rendszertanilag neve-
zetes madárgyűjtemény van; továbbá az egyetemmel kapcsolatos mú-
zeumot (Free Museum of Art and Sciences), melyben főleg a néprajzi
és régészeti gyűjtemények nevezeteseek. És megemlíthetjük Bostonban
a Boston Society of Natural History múzeumát, mely azonban mind-
inkább helyi múzeummá alakult át, olyanformává, persze nagyobb mé-

retokban, mint az Erdélyi Múzeum, és természetrajzi részében főfőadataul tűzte ki, hogy az Egyesült Államok északkeleti részének, az úgynevezett Új-Angliának (New-England, mely magát, mivel vannak benne 100 éves emlékek és családok is, fölöttébb előkelőnek tartja), gyűjtse össze minél teljesebben az állatvilágát. Már túlszárnyalta New-York állam múzeuma Albanyban, az államnak alig 100,000 lakójú fővárosában. Tudományos szempontból van bizonyos nevezetessége Princeton és New-Haven egyetemi múzeumának, mindkettőnek főleg őslénytani gyűjteményei miatt. Az utóbbiak New-Havenben, a Yale University-n, az úgynevezett Peabody Museum-ot alkotják, melynek nagy részét a híres palaeontologus, MARSH, gyűjtötte össze. Anyagban igen gazdag itt a gyűjteménynek egyéb állattani része is, azonban valóságos szemétdomb, oly rendetlen. Gondozója, az öreg A. E. VERRILL, panaszkodott a zoologiai congressusnak oda rándult tagjait fogadó ünnepi ülésen, hogy sem hely, sem pénz nincs a múzeum rendbeszedéséhez és hogy a látogatók kilopják a kitömött állatoknak a szemét, mert nincsenek üvegszekrényekbe zárva, csak úgy állanak ott szabadon: New-Yorkban az American Museum of Natural History-ban, egy egész legelő bölénycsorda fölé építettek üvegszekrényt mindenik oldalon egy-egy óriási üveglappal, a melyek maguk is vagyont érnek. Megint egy példa a kiáltó ellentétekre!

Ami a könyvtárakat, mint gyűjteményeket illeti, mindenek előtt főlemlítem, hogy egész sora van olyanoknak, a melyek 200,000-nél több kötetet tartalmaznak. Legnagyobb a New-York Public Library (1907 jan. 1.) 1,535,866 kötettel (1906 évi gyarapodás 127,736 kötet és 70,401 füzet), s a Library of Congress (vagy Congressional Library) Washingtonban 1,379.244 kötettel és egyéb nyomtatvánnyal, 89.869 térképpel, 437.510 hangjegyzettel, 214.276 fényképpel, fametszettel, könyomatú lappal stb. (1906 végén). A párisi Bibliothèque nationale könyvanyaga 2,600.000, a British Museumé 2,500.000, a szentpétervári csári könyvtaré 1,445.000, a berlini királyi könyvtaré 1,228.000 kötet, a budapesti múzeumi könyvtaré, a kéziratokon és okmányokon kívül, mintegy 400.000 kötet, ugyanannyi, amennyi a new-yorki Columba University könyvtaráé; a budapesti egyetemi könyvtaré már alig 300.000 kötet. Az Egyesült Államok harmadik könyvtára a bostoni, 1907 jan. 31-én 903.349, ma már 1 milliónál több kötettel. Albanyban, New-York állam könyvtárában volt a múlt nyáron 430.831 kötet, 172.890 füzet, 265.000 kézirat és — csaknem ugyanannyi duplum: 171.493 kötet és 341.556 füzet. A chicagói Public-Libraryben már csak 339.282 kötet van; de ott van Chicagóban az egyetemi könyvtár 457.115, és még egy nagy könyvtár 250.000 kötettel: a Newbery Library, melyet 1887-ben alapítottak egy embernek, WALTER LOOMIS NEWBERYnek 15 millió koronás hagyományából. Által-

lában szinte hihetetlen, mekkora összegeket hagyományoznak magánosok éppen könyvtárakra. Kár, hogy a hagyományoknak igen nagy részét mindig a könyvtár épületének külsőségei nyelik el: a congressusi könyvtár épülete Washingtonban mintegy 31,000,000, a Chicago Public Library épülete 10,000,000, a bostoni Public Library-é 13,000,000 koronába került. Nem sokkal kevesebbet emésztett föl 10 milliónál a Columbia-egyetem könyvtára, melyben másfél millió kötet számára van hely. Az új Public Library New-Yorkban, mely a nyáron már csaknem egészen készen volt és nézetem szerint New-York legszebb épülete, 20 millióba fog kerülni; teljes berendezésével még sokkal nagyobb összegbe, amihez ANDREW CARNEGIE maga 25 millióval járult. Hiába! minden alapító azt akarja, hogy pompázó épület viselje az ő nevét. Így gyakran puszta mausoleummá lesz egy-egy tudományos intézet, mert azzal már senki sem törődik, jut-e a belé valóra és jut-e a benne dolgozóknak. A Chicago Public Library 208 hivatalnokának, például, nem irigylendő a helyzete és fizetése. Elegendő javadalma, 22.500 korona, csak az igazgatónak van. A legközönségesebb gyári munkás is többet keres, mint a legnagyobb részük. Mindeniket csak évről-évre alkalmazzák és bármikor elbocsájthatják. Nyugdíja az Egyesült Államokban pedig senkinek sincs. Nagyon silány a fizetés különben minden tudományos pályán: 25.000 korona fizetése — rá nézve annyi, mint nálunk 5000 korona — egyetemi tanárnak is kevésnek van, és csak egynek 50.000 korona, a legtöbbnek 10.000 koronán alúli összeg.

De hát ezt csak a sok aránytalanságra hozom föl például és közbeszúrok itt egy kis összeállítást az anatomia egyetemi tanárainak fizetéséről Németországban és az Egyesült Államokban. Németországban t. i. nem a jogi tanároknak van legtöbb jövedelmük, és Amerikában sem azokat fizetik legjobban. A porosz egyetemeken 1900-ban 502 rendes egyetemi tanár átlagos jövedelme volt 11.735 márka; csak harmincznek volt kevesebb, mint 6000 márkája, hétnek volt 30.000 és 40.000 közt, háromnak 40.000-en fölül. Az utóbbi tíz között túlnyomólag anatómiai professorok vannak; egyiknek csak a tanpénzei is többre rúgnak 50.000 koronánál. Az Egyesült Államokban csupán egynek van 7500 dollár jövedelme, csak háromnak több mint 5000, ugyancsak háromnak több mint 4000, talán hatnak 3000, hatnak több mint 2000, soknak 2000 dollárnál kevesebb. Az ilyenek persze orvosi gyakorlatot folytatnak, hogy megélhessenek, hiszen, említettem odaát, az egyetemi tanár társadalmi helyzetében a dollár, vagyis az öt korona, annyi, mint nálunk az egy korona. Akármelyik közepes gyakorlatú orvos többet keres a legtöbb jövedelmű tanárnál, és évi 2000 dollárt nem ritkán a kézműves, sőt a gyári munkás is megkeres, azt nem is tekintve, hogy számára a dollár kétszer-, háromszor annyit ér, mint az egyetemi tanárra nézve. A board of trustees

a legtöbb tanárt bármikor elbocsájthatja, holott, ha a gyáros a maga munkását ok nélkül elbocsájta, a munkásszervezettel, a hatalmas American Federation of Laborral gyűlik meg a baja. Így megvan ugyan az a haszon, hogy tudományos pályára mindenki csak lelkesedésből adja magát, mert bármely más pályán, iparban, kereskedésben sokkal könnyebben, sokkal többet kereshet; de megvan az a kár is, hogy nem mennek elegen a jobbak közül szellemi munkára, ami azután minden tudományos intézményen, minden gyűjteményen, minden hivatalnoki karon nagyon is meglátszik, annál is inkább, mivel a hivatalnokok nagy többségét, az állami és társadalmi szervezetnek csaknem minden ágában, a fölséges nép választja — vagy legalább azt hiszi, hogy ő választja.

Térjünk azonban kissé még vissza a könyvtárakra! Bámulatos az a könyvmennyiség, ami, csak egy-egy városban is, nyilvános könyvtárakban fölhalmozódik. Például New-Yorkot és Bostont akarom fölhozni.

A New-York Public Library-ben van, amint már említettem, 1,535.866 mű, a Columbia University könyvtárában 410.000 kötet. New-Yorkban vannak még a következő nagyobb könyvtárak: a New-York University Library 58.000, az Union Theological Seminary könyvtára 85.867 kötetel (és számos kisebb nyomtatvánnyal, kézírattal), a General Theological Seminary of the Protestant Episcopal Church könyvtára 41.779, a Mercantile Library Association 235.947, a Free Library 115.700, a New York Society Library 100.000, a Library of the New York Law Institute 65.777, a Young Men's Christian Association Library 55.454, az American Museum of Natural History könyvtára 61.800, a New York Academy of Medecine könyvtára 88.000, a New York Historial Society könyvtára 125.000, a Brooklyn Public Library 510.514, a Free Library of Pratt Institute 169.000, a Long Island Historial Society könyvtára 75.300 kötetel (és 20.000 fűzettel). Ez összesen 3,704.003 kötet. Nem soroltam föl azt a számos, New-Yorkban már kisebbnek mondható könyvtárat, melyben 40.000 kötetnél kevesebb van. Ha ezeknek az állományát, a legkisebb számítással, együttvéve 300.000 kötetre tesszük, úgy bátran elmondhatjuk, hogy nyilvános könyvtárakban magában New-Yorkban 4 millió kötet könyv van. Nálunk, egész Magyarországon sincs közkönyvtárakban sokkal több kötet egy milliónál, és, ami még nagyobb baj, ennek is legalább négyötödrésze a három nagy budapesti könyvtárban van: a M. Tud. Akadémia könyvtárában mintegy 150.000, az Egyetemében mintegy 260.000, a M. Nemzeti Múzeuméban 400.000 kötet.

Könyvkincsek dolgában Boston az Unio második városa. A Public Library-ben van, a bostoni zoológiai congressus tagjai között

kiosztott hivatalos ismertetés szerint, egy milliónál több kötet, — és az egy mintaszerűen készült czédulakatalógus útján mind hozzá is férhető, ki is kapható. A Boston Society of Natural History könyvtárában van 34,500 kötet (és 27,000 füzet), az American Academy of Art and Sciences könyvtárában 28,000 (főleg nagy ritkaság számba menő teljes sorozatai külföldi tudós társaságok kiadványainak), a Massachusetts Institute of Technology könyvtárában több mint 50,000, a Boston University-ében 32,000, a Boston Medical Library-ban 50,000 kötet (és 20,000 füzet), a Harvard egyetem előbb ismertetett Zoologiai Múzeumában 42,000 kötet és 36,500 füzet (főleg igen értékes különlenyomatok gyűjteménye), a régészeti és néprajzi osztályban külön még 3500 kötet és 3000 füzet; az egyetem csillagászati intézetének is van külön 35,000 kötet, a botanicus kertnek szintén külön 17,000 kötet könyve. A Tufts College-nek van 60,000, a Wellesley College-nek 60,000, az Essex Institute-nak 95,000, a Boston Athenaeum-nak 220,000, a State Library of Massachusetts-nak 138,825 kötet (és 116,534 füzet), a Congregational Library-nek 54,977 kötet (és 52,854 füzet), a Museum of Fine Arts-nak 100,000 kötet (és 4500 füzet), a Massachusetts Historical Society-nak 50,000 kötet (és 109,000 füzet), a New-England Historic Genealogical Society-nak 37.000 kötet (és 35.000 füzet) nyomtatványa. Cambridgeben, mely a Greater-Bostonhoz tartozik, a University Library-ben van 742.210 kötet, 440.512 darab kisebb nyomtatvány, 24.723 térkép stb.; ugyanott a Radcliffe College-ben 20.800 s a Public Library-ban 73.393 kötet (1906-ban). Összesen mintegy 3,500.000 mű van Bostonban és közeli környékén.

Ezeken az óriási számokon nem is igen fogunk csodálkozni, ha tudjuk, mekkora összegeket fordítanak az Unio könyvtárai évente könyvállományuk gyarapítására. Egy-két példa megmutatja. A bostoni Public Library az 1906/7. évben mintegy 250.000 koronát (48.187·20 dollárt) költött új szerzeményekre; a chicagói Public Library 100.000 koronát, a cambridgei Public Library, mely ma még csak 73.000 kötetes kis könyvtár, 1906-ban több mint 35.000 koronát (7123·99 dollárt). A chicagói egyetem könyvtára számára 1891-ben egyszerre megvették a berlini S. CALVARY & Co. cégnek több százezer műre terjedő antiquárius könyvgyűjteményét. Nálunk a kolozsvári egyetemi könyvtárra 20.000, a budapestire 33.000 koronát szán az 1908. évi állami költségvetési tervezet s ugyanennyit fordított már hosszabb ideje évente az állam. Szomorúan szegényes számok! Elgondolható, mennyi minden nincs meg a mi könyvtárainkban. Talán különösnek tetszhetik, hogy

azért még az amerikai könyvtárak összesége sem foglalja teljesen magában a létező irodalmat. A ma is megjelenő 1216 folyóiratról 1905-ben 488 nem volt meg egyetlen nagyobb könyvtárban sem Bostonban, New-Yorkban, Washingtonban vagy Chicagóban, és sok nincs meg még ma sem; az önálló művekből persze még több százalék hiányzik. A dolog magyarázata abban található, hogy az Unio könyvtárai nagyon újak, gyorsan nőttek, sok pénz, de kevés szakavatott munkakerő és odaadás állott rendelkezésükre. Csak legújabbban kezdenek itt-ott, például a Boston Public Library-ben, arra ügyelni, hogy drágább műveket, melyek úgy sem szolgálják a nagy tömegek olvasó kedvét, ne vegyenek meg akkor, ha azok a város és a közeli környék valamely közkönyvtárában már megvannak. Sok könyvet venni könnyű, de bármely tudomány szak teljes irodalmát összeszerezni igen nehéz. Odaát büszkék is reá, ha valamely szaktól csak megközelítőleg is teljes gyűjteményük van: a Boston Public Libraryben, például, nevezetes a BROWN zenetudományi gyűjteménye 8000 kötetrel, a 14.000 kötetes BARTON-féle könyvtár, mely főleg a SHAKESPEARE-re vonatkozó dolgokban oly gazdag, mint a világon csak egy-két könyvtár, s a JOHN A. LEWIS-féle gyűjteménye az americanumoknak.

Képzőművészeti múzeuma az Egyesült Államoknak csak kettő van igazán számottevő: New-Yorkban a Metropolitan Museum of Art, Bostonban a Museum of Fine Arts. Újabbkori főstményekben meglehetősen gazdag a chicagói Art Institute is. Nagyobb állatkert is csak kettő van: Philadelphiában és New-Yorkban; aquarium csak egy: New-Yorkban. Növénykert igen szép van New Yorkban; a bostoni Arnold Arboretum, mintegy 200 hold területen, az északamerikai élőfáknek és cserjéknek remek gyűjteménye. És van, ami másutt sehol sincs meg, a 8671 négyzetkilóméter területű Yellowstone National Park.

Néhány szóval külön megemlékezem a new-yorki állatkertről s az aquariumról is, mert nekünk Magyarországon állatkertünk már jóformán nincs, aquariumunk meg soha sem is volt.

New-Yorkban két állatkert is van: az egyik, a kisebbik, a Central-Parkban; a sokkal nagyobbik, bár csak néhány éves, a Bronx nevű külvárosban. Nagyságra, az állatok számára nézve az utóbbi is mögötte áll sok európai állatkertnek, így a londoninak, a berlininek, a hamburginak, az amsterdaminak, a rotterdaminak, az antwerpeninek, sőt az újabb időben igen elhanyagolt párisiaknak is; de tisztaság, az állatok jó tartása és tanulságos kiállítása dolgában még a berlinit is fölülmúlja. Különösen szép a nagy ragadozók háza; egyik fő büszkesége egy jaguár, Señor Lopez, melynél szebbet sehol sem láttam. A hosszú nagy teremben terített asztalnál, az összes ragadozók jelenlétében, vendégelte meg a zoologiai társaság a congressusnak az állatkertbe meg-

hívott tagjait. Csak a szemünk és a fülünk, főleg az utóbbi juttatta eszünkbe, hol vagyunk: az orrunk egyáltalában nem. Az oroszlanok és tigrisek zenéjén kívül cigányzene is volt: a tigriseket lakoltatták ki az egyik ketreczből és oda ültették, zöld gallyak közé, a cigánybandát. Pompás a medvék tanyája is; de fő érdekessége a kertnek azok a nagy bölény- és szarvascsordák, melyeket ott tágas területen, lehetőleg a természetes életföltételeik között tartanak. A bölények saját területe 12 hold, a wapiti-szarvasoké ugyanannyi, a jávor-szarvasoké 6 hold. A bölénycsorda, kis borjaktól vén bikáig, a legkülönbözőbb korú példékkel, áll 46 darabból, a szarvascsordák összesen 124 darabból. Remek látvány, a mint 25—30 hatalmas wapiti (*Cervus canadensis*) vágtat tova előttünk. Csaknem minden más állatkert szomorú hatással van a szemlélőre, annyi benne az elkényszeredett, betegen gunnyasztó állat. Olyat a new-yorkiban nem látni. Mihelyt valamelyik állaton betegséget vesznek észre, azonnal elkülönítik és szakszerűen ápolják; most épül számukra egy külön klinika 22,000 dolláron. De nem is sokan betegesznek meg, ha a new-yorki éghajlatot egyáltalában kiállják: oly bőven van helyük, friss levegőjük, napjuk. Általában föltűnő, hogy az emberi élettel nem sokat törődő yankee újabb időben minő gyöngédséggel van a vadállatok iránt: minden parkjuk tele van szürke mókusokkal, melyek valóságos kedveltjei a közönségnek. Oly szelidek, hogy a padon ülő ember zsebéből is kiszedik a nékik hozott eledelt. A csak 1896-ban alapított állatkertet New-York városa tartja fenn s a new-yorki zoológiai társaság igazgatja. Maga a társaság eddig mintegy 2,250,000, a város 1901 óta mintegy 10,000,000 koronát költött rá. 1907 május 1-én volt benne 3,756 darab élő Gerincesállat, közte 638 Emlősállat. Föntartása a múlt évben 141,558 dollárba (csaknem 750,000 koronába került). 1906-ban 1,321,917 látogatója volt. A gondozó személyzet áll 117 emberből, akiket 4 kiváló zoológus szakember vezet. Különösen az igazgató, DR. W. T. HORNADAY ismert nevű tudós. A budapesti állatkert élére — bizonyynyal mert jogot végzett — egy volt képviselőt állítottak, mikor már a zülléstől kellett volna megmenteni az állatkertet.

Az aquarium, mint eleven tengeri állatok gyűjteménye, persze egyáltalában nem vetekedhetik a napolii-val; de a berlininél különb. Eredendő hibája, hogy nem aquariumnak épült. A nagy kerekded épület, csaknem az egész egy óriási kerek terem, átmérője 205 láb. Eleinte, 1807-től, erődítmény volt; majd a városé lett. Benne mulatságokat, hangversenyeket, népgyűléseket rendeztek. 6000 ember ülhetett benne. Ott fogadták 1851-ben KOSSUTH LAJOS-t — és ezt, mint különös nevezetességét, emlegetik; főlemlíti a New-York Zoological Society-nak az a külön ismertetése is a new-yorki zoológiai látnivalókról, melyet a zoológiai congressus tiszteletére adtak ki a nyáron. Ott énekelt

1850-ben először LIND JENNY is. Most van benne 7 nagy nyílt medence, 94 nagyobb és 30 kisebb üvegfalú aquarium, több terrarium stb. A legnagyobb nyílt medence átmérője 37 láb, mélysége 7 láb. Ebben mutogattak nekünk egy óriási manatus-fókát. Különösen szép volt a Teknősök gyűjteménye és a forró-égyövi halak, melyeket akkor hoztak a Bahama-és Bermuda-szigetek környékéről. Átlag 3000—4000 állat szokott benne lenni: Halak, Teknősök, Krokodilusok, Békák, Salamandrák, tengeri Emlősök stb. A napolii aquarium gyönyörű coralliumai és virágállatai csaknem teljesen hiányoznak. Nyitva van mindennap ingyen. Naponta 4685 ember látogatja — az utolsó tíz év átlaga szerint. Van 25 alkalmazottja és 4 külön szaktudósa. Főntartása évente mintegy 250.000 koronába kerül.

*

De íme, tisztelt hallgatóim, rajtam is igazolva látják, hogy a sok mondanivaló árt a stílusnak: éppen csak felsoroltam néhány tudományos gyűjteményét az Egyesült Államoknak, és már-már eltelt az idő, amit figyelmüktől kérhetek. Legföljebb néhány futólagos megjegyzésre lehet még módom az előljáróban kiemelt három szempontra vonatkozólag, amelyekből a tudományos gyűjteményeket meg kell ítélni.

Az Egyesült Államok gyűjteményeinek anyagában, föllállításában és kezelésében egyaránt túlnyomó szerepet játszanak a tanításnak, az ismeretek közlésének követelményei. Ezek a gyűjteményeknek mindenekelőtt olyan fokú nyilvánosságát és olyan mértékű közhasználatát vonják maguk után, aminőre nálunk alig van példa. A legtöbb könyvtár, ami különben több helyütt már Európában is úgy van, délelőtt 9 órától éjjeli 10 óráig szakadatlanul nyitva áll s a könyvet, akire csak lehet, úgyszólván reátukmálja. A New-York Public Librarynek háromszor annyi olvasója van, mint a berlini királyi könyvtárnak: az előbbi az 1905. évben kiadott 1,228.000 kötet könyvet, az utóbbi csak 483.821 kötetet. Az American Museum of Natural History igyekszik a természetrajzi gyűjtemények nyilvánosságát is növelni az által, hogy különböző iskoláknak, tanítási célokra, kisebb kölcsöngyűjteményeket ad ki. Több múzeum, így a Field Columbian Museum Chicagóban s a Carnegie Museum Pittsburgban évente csinos összegű és nagyszámú pályadíjat tűz ki nyilvános iskolák növendékei számára, akik 1200, 2000, illetőleg 3000 szónál nem hosszabb dolgozatokban leírják a múzeumnak egy-egy tetszésük szerint választott kis részét.

A gyűjteményeket illető tudományos előadásokat csaknem mindenik könyvtárban és múzeumban tartanak, s erre a gyűjteményeknek külön előadó termeik vannak — persze mindjárt legalább is 1000 hallgatóra. Ilyen még az állatkertben is van. Az American Museum of Natural History nagy tantermében 1400 ülőhely van. Az Egyesült Államokban minden tudományos

intézmény elsősorban a tömegtanításra van berendezve; természetes, hogy valódi sikereket csak az elemi fokon érhet el. Sokan sürgetik, hogy a könyvtárak mellett s azokkal szoros kapcsolatban nyilvános népmúzeumokat is állítsanak föl, mert azok nélkül mindig befejezetlen marad a könyvtárak oktató hatása. Inkább legyen kevesebb nagy, de minél több helyen kisebb múzeum. Jönnek is létre gombamódra. De remélhetőleg minél kevesebb lesz ott a borszeszben eltett állat; mert a borszesz párolog, és, ha nincs, aki a gyűjteményt feltöltögesse a new-yorki nagy múzeumban, nem bizonyos, hogy lesz-e a kisebb helyeken. Az 50.000 koronás szűnyegminták mellett ott láttuk a legforgalmasabb teremben csaknem minden másodikat a borszeszkészítményeknek leapadt borszeszszel, beszáradva, összelapúlva, tönkremenne. Úgy látszik, ebben is elv, hogy nem javítanak. Ami romlik, romlik. Nem javítják a vasúti kocsikat sem. Használják, ahogyan vannak, a gyártól a vasúti szerencsétlenségig, ahol összezúzódnak. Munkás a kicsi munkára legkevésbé akad.

A gyűjtemények tudományos termelése is ma még jórészt olyanforma tömegmunka, aminő az Egyesült Államok iparát és egyéb dolgait jellemzi. Némely tudományágat, mint a statisztikát s általában a közgazdaságtant az ilyen tömegmunka, számtalan adat összegyűjtése, rendezése stb., kiváló mértékben szolgálja. A vérbeli yankeenek legnagyobb öröme és büszkesége a nagy mennyiség. Számára alig van más mérték, mint mennyiségekben kifejezhető. A REMBRANDT-képet megbámúlja, ha tudja, hogy 50.000 dollárba került, különben észre sem veszi. De hovatovább odaát is tért hódít a mennyiségek nagysága elől a minőségek kiválósága. Akkor majd ők is osztózni fognak a mi európai gyöngeségeinkben; de nagyobb részt nyernek a valódi fejlődésben is. Mert a tömegbeli gyarapodás még nem fejlődés, és a fejlődést nem a tömegek egyformasága munkálja, hanem a kevesek különbözőése.

Dr. Apáthy István.

Szemere Bertalan mint író.

Főolvasztott a szakosztálynak 1907 május 29-én tartott ülésén.

I.

Szemere Bertalan, az újjászülető Magyarország egyik legkiválóbb férfija, az első felelős minisztérium belügyminisztere, 1849 április 14 után pedig miniszterelnök, nemcsak jelentős politikai működésével, nemcsak hatalmas szónoki tehetségével, de írói működésével is nevet vívott ki magának.

Írói hajlandósága már sárospataki diákkorában (1827—1832) fejlődött. Ifjúkori kísérletei részint a pataki diákok ifjúsági egyesületének zsebkönyvében, a *Parthenonban* (1832), részint a *Felső-Magyar-országi Minervában* (1831—32) jelentek meg. Írt lírai verset, Kisfaludy Sándor hatása alatt regét és egy sovány cselekvényű, de rettenetesen borzalmas szomorújátékot. Legértékesebbek azonban *meséi*, a tanúság mindenikből csattanósan emelkedik, a verses formára pedig gondot fordít.

Rendkívül jellemző ifjonti gondolkodására, hogy *Stollberg* grófnak azt a versét fordította le, melyben Dánia trónörökösét azért dicsőítette, mert megtiltotta a rabszolgakereskedést és szabaddá tette a norvégek hajózását Kelet-India felé. A versből kiáradó emberszeretet megkapta az ifjú lelkét, melybe oly mélyen vésődött a költő intése: „Légy még sokáig testvére Jobbágyaidnak! hiszen mindenikünknek egy Atyánk vagyunk!” A verset prózában fordította, mert nem költői szépségeit, eszméit akarta tolmácsolni.

A *Minervában* megjelent két prózai dolgozata közül az egyik igen érdekes azért, mert bátran szól bele vele abba a nagy vitába, melyet *Bajzáék* indítottak *Kazinczy* ellen *Pyrker Szent Hajdan Gyöngyének* prózai fordítása miatt. Elég ügyes dialektikával száll síkra *Kazinczy* mellett, ki iránt nagy tisztelettel viseltetett. *Kazinczy* is szerette a komoly ifjút és őt régi szokása szerint biztató levéllel bátorította az írói pályára (1830). Buzdítására *Szemere* naplójához fogott és naplóját 1848 márczius 16-áig folytatta is, míg miniszterré nem lett. Hazája romjai fölött 1849 augusztusában újra kezdte a naplójírást és folytatta, míg maga is rommá nem lett. Naplójának ez utóbbi része nyomtatásban is megjelent; míg az előbbi rész, pedig 18 nagy kötetre terjedt, nyomtalanul elveszett.

Midőn *Szemere* az iskolából kikerülve a pályaválasztás aggodalmai közt tépelődött, kettő állott előtte: az irodalom és a politika. Az utóbbit választotta, mert csak a nemes foglalkozható hazája dolgaival s ő nemzetiének hasznára akart lenni. De érezte azt is, hogy irodalmi készület nélkül a politikus tökéletlen, miben csak jobban megerősítette *Kölcsey* Ferencz példája. *Kölcseyt* az 1832—36-iki országgyűlés alatt ismerte meg

Pozsonyban, hová Palóczy László oldalán került, hogy ügyvédi vizgálatra készüljön. Kölcseyben a költőt csodálta, az embert szerette, a politikust tanulmányozta. Körében kezdte érezni, hogy *a törvényhozói pálya . . . minden másnál több tudományt, mélyebb reflexiókat és tisztább lelkiismeretet kíván*. Tőle tanulta meg, hogy az ember hivatása nem ragyogni, nem ezerek s milliók fölött feltűnni, hanem hatni és használni. Meghatva hallgatta ajkáról a jog, a szabadság s az emberiség *égi szózatát* és szilárd elvekként fogadta lelkébe.

A mit Kölcseytől tanult, bővítette és gazdagította a német és francia irodalom műveiből és ezek az emberszeretetet és az emberi jogok iránt való rajongást egyaránt táplálták benne. Lelkesedéssel olvasta Széchenyi műveit, kialakult benne az új, modern Magyarország képe, melyért élni és munkálni akart. Nemes studiumait külföldi útazása érlelte meg, mikor 1836 őszén külföldre indult. Nyitott szemmel és fogékony elmével járt be a német tartományokat, Franciaországot, Angliát és Svájcot. Minden iránt érdeklődött, a mult nagy emlékei, a természet szépségei a művészet alkotásai, a tudomány vívmányai, az irodalom jelenségei, a mindennapi élet jelenetei, nagy emberek és hétköznapi alakok, — mindez érdeklő és nyomot hagy lelkében. De kivált három dolgot tanulmányoz behatóan: a népoktatás, politikai élet és a fogházak kérdését, mert tudja, hogy ezekben van hazája leginkább elmaradva. Az elsőt Poroszországban, a másodikat Franciaországban, a harmadikat Angliában veszi leginkább szemügyre. Kérdőzködik, adatokat gyűjt, a megfelelő irodalmat áttanulmányozza. Alapos munkát igyekszik végezni és végez is. A jövőnek dolgozik s hiszi, hogy fáradsága nem lesz hiába való.

Utazásával nevelése befejeztetett. Készen áll előttünk az államférfiú és az író. Nem az ifjúkori költői kísérleteket folytatja ugyan tovább; de nem is költő akar lenni. Rokonainak, Szemere Pálnak és Miklósnak költői dicsősége ugyan vonzza őt is, sőt lelke mélyén megmarad a vágy költői babérokra; de egyelőre legalább lemond róluk. Most hasznosabb munkát akar végezni: megírni útazásában szerzett tapasztalatait. Tervét meg is valósította és 1840-ben, mikor már egyes részleteket előbb is közzétett,¹ megjelent műve *Utazás a külföldön* címmel 2 kötetben. A két hatalmas kötet erősen kiemelkedett az átlagos és az időben bővebben, mint manapság, megjelent úti művek közül s méltán lepott meg mindenkit.

Azzal a czéllal írta művét, melylyel utazott: mindazt, a mi szépet, jót külföldön látott, tapasztalt, megismertetni hazájával, hogy legyen példa, a melyet kövessenek azok, kik az újjászületés napjaiban kezükbe vették nemzetünk sorsát. Széchenyi nem írta meg útazásait, de láng-lelkével mindent meg akart valósítani, a mit tapasztalt és megadatott neki, hogy valóban sokat meg is valósíthatott. Szemere érezte, hogy az ő köre szűkebb s talán sejtette, hogy mikorra a vezetők sorába emelkedik, nem lesz mindenre ideje; összeírta tehát tapasztalatait, hogy minél szélesebb körben ismeretessékké lévén, megtermékenyítsék a jobb agyát és szívet.

Erre valóban alkalmas is a mű. Sok kérdést és mindeniket bőven és alaposan tárgyal, mindenikről kellő tájékozást nyújt. Ez a nagy gazdagság

¹ *Athenaeum*, 1839. I. Népjellem, II. Töpliczai őrmester, III. Genfi tó, IV. Páris és London, V. Írland.

teszi művét első sorban értékessé. A milyen alaposan tanulmányozott útazása alatt minden fontosabb kérdést, oly alaposággal tárgyalja azokat művében. Nem fél, hogy unalmassá válik, sőt kimondja, hogy inkább akar egy kissé unalmas lenni, mint éppen nem tanulságos.¹ Tanulságos is mindég és még ma sem találjuk művét unalmasnak, midőn a bőven tárgyalt intézményeket mi már a valóságból ismerjük. Sok kitéréssel szakítja meg útja leírását, melyek nemcsak tanulságosak, hanem mint egész műve, ezek is telve vannak nagy és nemes, egy mélyen járó ész elveit, egy nemesen dobogó szív érzelmeit az életnek minden viszontagságai között föltáró s egy anthológiára való gondolatokkal. Nem mind eredetiek ezek, de kifejezésökben mindenkor édes sajátjai. Érezzük, hogy övéi ezek egész életére világító vezércsillagok gyanánt. De mindennél értékesebbé teszi művét az azt átható tiszta szabadelvűségnek szelleme, melynek forrása a szabadság és emberszeretet. E tekintetben nincs egy csöpp visszásság, disszonánzia, azonos azzal, melynek az 1832—36-iki országgyűlésen Kölcsey volt apostola.

Szemere rajong a szabadságért s a belőle fakadt intézményekért. Erős a hite, hogy diadalmasan járja be ez az eszme hazáját s megtisztítja az avult intézményektől. Nyomán új élet fakad, melyben minden ember ember lesz. Demokrata hite ott élt már szive mélyén, szerette a népet és hirdette, hogy minden ember szabad és egyenlő. Gyűlölte a zsarnokságot és a kiváltságosokat. A republikánizmus felé is vonzódott, mert ő ezt a becsületességgel, az önmegtartózással járó s erkölcsileg szigorú élettel azonosítja, mint később Petőfi is tette.

Az emberszeretet itthon is élt már szivében; de külföldön erősödött meg. Mily szorgalommal tanulmányozza azokat az intézményeket, melyek az ember sorsának könnyítésére hivatottak! De többet ért mindezeknél a humanitás fogalmán. Lipcséből kifelé utazván a sétatéren keresztül, egy táblán tilalmak és fenyegetések helyett ezt olvasta: „Ezek az ültetvények a jó polgárok védelmébe s gondosságába szívesen ajánlatnak“. „Ím, ez is a humanitás egy szava“, — teszi hozzá,² mert felfogása szerint a humanitás finomabb a jóságnál, nemesebb a hévségnél, tartalmasabb a símaságnál, gyöngédebb a készségnél, nemcsak filantropia, hanem mindaz együtt, a mi az emberben az embert látja.

A humanizmus, a szabadság, az egyenlőség, a testvériség nagy eszméinek ilyen fanatikus híve és hirdetője útazási műben csak egy írónk van Szemerén kívül, Bölöni Farkas Sándor, az éjszakamerikai utazó. Szemere műve senkiéhez sem hasonlít annyira, mint Farkaséhoz. Utazóink legtöbbször megelégedtek a városoknak, az embereknek, a vidékeknek rajzával; a társadalmi és politikai életre ők ketten irányították legelső sorban figyelmüket. Farkas műve előbb jelent meg; Szemeréé mintegy kiegészítette az övét. Amaz Éjszak-Amerikát járta be, a szabadság igazi földjét; ez nyugati Európát, hol új alakulásban, forrongásban talált mindent. Amaz a nehéz küzdelmek árán kivívott és már megszilárdult intézményeket rajzolja s egy távoli világrészben, mely annyira elütött a vén Európától; emez ez eszmék vajúdását tárja elénk oly nép életében, melynek sorsához egész Európa szabadságát kötötték. Mindketten égő

¹ *Utazás a külföldön.* I. k. 68. l.

² *Utazás a külföldön.* I. k. 37. l.

honszeretettel s ideális lángolással a nagy eszmék iránt keltek újtjokra, s mindketten magvetőknek tartották magukat. Azok is voltak. Mert műveik a hazánk átalakulásáért vívott küzdelmek között nem tűntek el nyom nélkül: hatásuk észlelhető volt e küzdelmek részesein. Széles látókört nyitottak nemes törekvések csiráit hintették el.

Mindkét mű sikerét elősegítette kétségtelenül az is, hogy ügyesen voltak megírva; bár e tekintetben Szemere művének több kiválósága van, mint Farkasénak. Szemere előadása komoly, stílusa világos, értekező, sok helyt szónoki lendületet vesz, fantáziája rendkívül élénk, ezért élénkek leírásai is, képekben és hasonlatokban szinte kifogyhatatlan. Szemere már ekkor is gondos írónak mutatkozik, de stílusára még nem ügyel úgy, mint későbbi műveiben; még sem válik izléstelené, pongyolává. Vannak szellemes fordulatái, meglepők és gyönyörködtetők. Sok minden megváltozott Szemere útazása óta; de az egyes tárgyakhoz, helyekhez fűződő megjegyzései tanulságosak ma is. Így mikor leírja a párisi Pantheont, az ősök tiszteletéről néhány szép gondolatot fűz hozzá, s éppen úgy, mint később Széchenyi, arra figyelmeztet, mennyi mulasztás terheli a magyart azon kegyelet lerovásában, melylyel őseik iránt viseltetnek más nemzetek. Lelkesedése sokszor magával ragadja; egyéb érzéseit elpalástolja. Csak egy-két helyen nyilatkozik meg gúnyja vagy humora. Így midőn a szalmafedeles viskókról egy monológot szúr közbe gúnyolva, a mi czélszerűtlen építési módunkat; vagy midőn az ipar haladásáról szólóban ostromozza elmaradásunkat és keserűen kiált föl: „A magyar nemes egy nevezetes kiváltságát külföldön ismertem meg: t. i. *adózni az egész világnak*.¹ Legpompásabb azonban gúnyja ott, ahol azt a szokásunkat teszi nevetségessé, hogy beszédünkbe idegen szókat keverünk, hogy uraknak látszassunk.

Szemere az újított magyar nyelvet írja; elég kifejező ugyan, de sokszor fennakadunk egy-egy helytelenül alkotott szaván. Maga sem írtózik a szóalkotástól; de e tekintetben Szemere Pál hatott reá legjobban. Idegen szót csak nagy ritkán használ, a mi mindenképpen dicséretre méltó törekvése. E vonásai által az *Utazás a külföldön* kiváló mű és alkalmas arra, hogy íróját az egész hazában tiszteltté tegye.

Mikor 1838. dec. 20-án befejezte, már közben egy másik kis művet írt meg: *Kölcsey emlékezetét*.

Ismerjük Szemerének Kölcseyhez való viszonyát, mely köztük soha nem szakadt meg. Leveleztek egymással, sőt Szemere 1838. aug. elején meg is látogatta őt csekei magányában, mikor az Wesselényi védelmén dolgozott. Kölcsey azonban oly korán és oly váratlanul (1838. aug. 24.) halt meg, hogy az egész országot megdöbbentette halála hire. Mélyen hatott ez Szemerére is. A tanítvány hálájával őrizte emlékezetét, s hogy bánatán enyhítsen, megrajzolta ideális alakját. Jól esett reá emlékeznie arra, a kit annyira szeretett. Szemere rajza nem életrajz, hanem dicsőítő beszéd, egy nagyszerű búcsuztató. Az embert, a hazafit, a politikust, a költőt úgy látjuk benne, mint a nyári nap alkonyatán a tájra leszálló csillogó ködben mindent nagyítva és szépítve látunk. Igaz, hogy Kölcsey a legnemesebbek közül való, kire Szemerével nem minden jog nélkül idézhetjük a szentírás e szavait: az ember az Istennek élő egyháza.

¹ Utazás a külföldön I, 128.

Az *Árvizkönyv* negyedik kötetében (1840.) megjelent¹ dolgozata még inkább öregbítette az *Utazásával* szerzett elismerést, melyet a T. Akadémia fejezett ki, midőn 1840. szept. 15-én tartott nagygyűlésén levelező tagjává választotta.

Az *Árvizkönyv* ötödik kötetében jelent meg: *Mária emlékezete*² Mari testvére, édes anyjának szemefénye, 1840-ben meghalt. Őt siratja el a szerető testvér; vigasztalás neki az a tudat, hogy panaszai-val a siratottnak emlékezetét megörökíti.

E két művében Szemere már nem az egyszerű, értekező stílust használja, bennök már inkább szépíró. Nagy gondot fordít minden szavára, pazarabbul alkalmazza a képeket és hasonlatokat. Különösen szép a *Mária emlékezete*, mintha prózában írt költemény lenne; az érzés oly közvetlenül jut kifejezésre, az egész oly gyöngéd és finom, mintha halvány színben szőtt selyem gobelin lenne.

Közben pedig egy nagy művön dolgozott Szemere. Az Akadémia 1839-ben jutalomkérdésül a büntetés értelmének és céljának, főképp a halálbüntetés elvének kifejtését tűzte ki.

Szemere is pályázott. Éppen kapóra jött a tétel. Az országgyűlés a büntetőtörvénykönyv kidolgozására választmányt küldött ki s maga is sokat foglalkozott vele *Utazásában*. Ily előkészület és alapos tanulmányozás után nyert koszorút. Az 1841. márc. 21-ére lejárt határidőre 12 mű adatott be. Birálói Stettner György, Szalay László és Szlemenics Pál Szemere művét ítélték a legjobbnak. Szlemenics ugyan csak másodrangúnak nyilvánítja, de a másik kettő a legnagyobb dicsérettel szólt róla. Stettner így ítélt: „E művet egy vezérelv hatja át: az igazságnak az emberiséggel, mondhatnám: az észnek a szívvel kibékítése; s ez oly diadalmasan van kivíva, hogy ezt irodalmunk mezején méltán a legszebb foglalatások közé számíthatni. Azért is e pályáíratot belbecsénél fogva ugyan a száz arany jutalomra, korszerűsége tekintetéből pedig minél előbbi kinyomtatásra is ajánlom.“³ Szalay pedig kiemelte a szerző önállóságát és a tárgyalt kérdések irodalmában való nagy jártasságát.

Igy jelent meg 1841 végén az Akadémia kiadásában *A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről* írt koszorúzott műve.

Teljesen igaza volt Stettnernek, mert Szemere a mellett hogy mindenkor szeme előtt tartja az igazság elvét, mely szerint a bűn büntetésre érdemes; a büntetés értelmét és célját oly módon állapítja meg, hogy az javító és emberies legyen. „Humanisáljuk a büntetéseket és humanisáldódní fog a nép“, — mondja egy helyen.⁴ Ezért küzd a megbélyegző büntetések ellen, ezért főképpen a halálbüntetés ellen. Legszebb fejezete a halálbüntetésről szóló. Nemcsak erős dialektikája és széleskörű tudása adják meg e fejezet szépségét, hanem az a nemes lendület és hév, melylyel megírta.

Kiválik e munka előadásával is. Szalay László, az egyik bíráló, érdekes észrevételt tett erre vonatkozóan: „Az előadás nemcsak tudományos, de művészi kéz nyomait is mutatja; s véleményadónak csak

¹ Másodszor *Munkái* VI.

² Másodszor *Munkái* VI.

³ A büntetésről, Titoknoki előszó, IV.

⁴ A büntetésről, 111.

a számos poétai képek és hasonlatosságok ellen van kifogása, melyeket nem lát örömet didacticai előadásban.¹ Teljesen helyes megjegyzés, de ez nem csak Szemerét illeti, hanem a negyvenes évek divatját, mikor költőink, kivált a kisebbek, minden törekvésükkel a stílusnak pusztá külső szépségeit hajhászták. Prózáiróink is egyszerű, világos és szabatos előadás helyett fölsallangózták írásaik képekkel és hasonlatokkal, hogy az értelem szinte belefűlt a szóvirágokba. Ilyen túlzásba ugyan nem esett Szemere, mert nála a képek és hasonlatok legtöbbször megvilágítják a tárgyat, — mégis egy kis fukarkodás javára vált volna.

Az *Utazás meg A büntetésről* a legjobbkor jelentek meg, elveik és eszméik érvényesültek a büntetőtörvénykönyv kidolgozására kiküldött választmány munkálkodásában, főként pedig az 1843—44-iki országgyűlés tanácskozásaiban.

Már ekkor nyitva állott Szemere előtt a tér, melyre eddig készült, és megkezdhetette nagyszerű tevékenységét előbb megyéjében, hogy ott nagyra nőve az egész haza figyelmét és szeretetét vívja ki.

Az írói tollat letette és bátran lépett a tettek mezejére. „Lángkebellem állok a jövődjő ajtajánál, — írta már előbb, de ismételhette most is, — mely annak, mit keblemben hordozok, kerte vagy kriptája leend.²

II.

Országos hírnévre az 1843—44-iki országgyűlésen emelkedett Szemere, de politikai szereplése a hír és dicsőség mellett szenvedést is juttatott neki.

Politikai sikereit a szó hatalmával vívta ki, s mint szónok is az elsők közé tartozik. Ez évek alatt nagyobb műveket nem alkotott, de meg kell emlékeznünk egy törvényjavaslatáról, mely nemcsak arról nevezetes, hogy a magyar országgyűlésen az első megokolással ellátott javaslat volt, hanem tárgyáért is. Az *írói és művészi tulajdonjog* biztosításáról szólott és 1845 szept. 23-án terjesztette elő.

Ez a kérdés teljesen rendezetlen volt nálunk. Három királyi rendelet igyekezett ugyan szabályozni (1793., 1794., 1812.), de a törvényhozás figyelme csak akkor tért reá, midőn a *Kisfaludy-Társaság* kérte ennek szabályozását. Így dolgozta ki Szemere a maga javaslatát. Szerinte eddig e jog biztosítására nem volt szükség.

„Hiszen íróink — a mint keserűen mondja — korántsem oly régenten ezelőtt nem is vártak jutalmat; . . . ők még szűkecske jövedelmüket is ráadták, hogy munkájuk megjelenhessen és hála helyett gúnnyal fizettek, csodálat vagy irigység helyett szánakozás volt az, mit fáradozásaik iránt ébresztének. Hiszen nemeslelkű önfeláldozásaikban feledék, hogy kik mindent teremtenek, ebből valami részecske őket is illetné s adván gyönyört, hajtván hasznot embertársaiknak, legfőlebb szép emlékezet a jövődjőben volt az, mire vágytak“. . . Most végre elérkezett az ideje ily törvény alkotásának. Vannak íróink, költőink, lesznek művészeink és a tolongás e pályán még nőni fog, ha az elme gondolatainak, a képzelet szárnyalásának, s a

¹ A büntetésről, Titoknoki előszó IV.

² Utazás a külföldön I. 75.

szív érzelményeinek szabad tér engedtetik. Gyönyörűen rajzolja azután, minő hatása van az irodalomnak a nemzetek életére, s kimondja, hogy „mint nemzet mi csak azóta élünk, mióta saját irodalmunk van, s halhatatlan érdeme s dicsősége iróinknak, hogy ők lettek megváltóinkká, kik minket a nemzetiség tekintetében halott népek közül új életre költöttek“.

Megokolásában azonban nem jár mindég ily ideális magasságban: rámutat arra is, hogy az irodalom, mint *iparág* is mily fontos valamely nemzet közgazdasági életében. Már e szempont is megokolta teszi javaslatát, melynek alapja az a természetes jog, hogy aki szellemi művet állít elő, ahhoz tulajdonjoga van. Ezt nem is bizonyítja, de annál inkább foglalkozik azzal a kérdéssel, vajjon e tulajdonjog örökös e vagy ideiglenes. Elv szerint örökös e jog, a praxisban azonban, a mint ezt a nyugati nemzeteknél látjuk, csak ideiglenes. Ezt fogadja el ő is és 50 évre teszi a szerző halála után e jog tartamát. Általában nincs e joghoz fűződhető kérdések között egy sem, melyet bőven és alaposan nem tárgyalna e javaslatban, mely külön szól a tudományos és nem színpadra szánt művekről, külön a színművekről és zeneművekről és külön a büntetésekről.¹

Am ez alapos javaslatból nem lett törvény. A rendek elfogadták ugyan; de a főrendeknél megrekedt és az országgyűlést bezárták még mielőtt megegyezhettek volna. A kormány pedig az osztrák polgári törvénykönyv 1164—1171 §-a alapján 1846 okt. 19-én kiadott patenssel rendezte e jogot. A magyar országgyűlés csak 1884-ben intézkedett a szerzői jogról. (1884: XVI. t.-c.)

Szemerének e műve is szorosán összefügg politikai működésével. Összefüggenek még inkább beszédei, melyeket, mivel szokása szerint elmondásuk előtt kidolgozott, ismernünk kell, hogy írói mivoltáról teljes képet nyerjünk.

Szemere 1841-ben kezdett jelentős szerephez jutni megyéjének, Borsodnak, vezetésében. A gyűléseken szorgalmasan részt vett, s *lelkét rázó* beszédeivel, — a hogyan az egykorú tudósításokban olvassuk — irányt szabott a haladás útján. Ezzel a hírnévvel került az országgyűlésre s annak csakhamar elsőrangú szónokává lett s az maradt a későbbi 1847—48-iki és az 1848—49-iki országgyűléseken is.

Nagyszámú beszédeinek csak igen kis része van összegyűjtve. Legtöbbjét az országgyűlési naplókban és az egykorú hírlapokban kell keresnünk, de az összegyűjtött beszédek is igazolják állításunkat.

Szemere kiválóan parlamentí szónok. A nagy tömeghez ritkán beszélt; észre lehet venni rajta, hogy beszédeiben az elkápráztató, lázba hozó, a szenvedélyt fölkorbácsoló hatás eszközeit nem keresi. Maradandóbb hatásra törekedett; — ilyet is ért el nemes idealizmusával, művészi gondosságával, stílusának szépségével, vonzó és kellemes előadásával. Így, bár sűrűn beszélt, soha sem vált hallgatóinak terhére. Fölszólalása még akkor is értékes volt, ha új szempontokat a vita anyagához nem adott, mert zavát mindenkor a haladás eszméi érdekében emelte föl. Nagy tudománya széles látóköre mindenkor biztosították hallgatói figyelmét;

¹ E terjedelmes javaslat megjelent a *Pesti Hírlap* 1845. 505—510 számaiban. Abban a példában, melyben én olvastam e javaslatot, valaki még régebben ezt írta a lap szélére: „Mily gyönyörű! A szép stílus valódi remeke“. Igaza volt az ismeretlen olvasónak.

kiket lelkesedése és argumentumai ereje azután teljesen meghódított. Lelkesedésének forrása: a szabadság, az emberiesség, a függetlenség; ebből fakadt hite beszédközben megbűvölően áradt ki belőle, mint az igazság prófétájából. Mellőzve az 1843—44-iki országgyűlésről a borsodi rendek előtt mondott beszámoló, akkor úgynevezett követjelentési beszédét, vagy a *polgár* névről mondott rövid, de gyönyörű szavait és sok mást, csak az 1847. november 29-én a közös teherviselésről mondott beszédéből idézem a következőket.

„Hiában vágyunk közös teherviselés nélkül erősnek, igaznak, sőt dicsőnek látni honunkat; mert a hol nincs közös kútforrás, közös adó, ott nem közös sem a rossz, sem a jó, nem közös a hazaszeretet, a nemzet nagysága, sőt annak dicsősége sem közös... Mely nap a közös teherviselés elve kimondva és alkalmazva lesz, az nap lesz Magyarországnak alapja letéve másodszor. Az első alap a haza szerzése volt, az mególtalmazott, az hazát adott. De csak e második és utolsó alapon fog alkotmányunk és nemzetiségünk erőben, függetlenségben fennmaradni.“

Nincs e beszédben egyetlen fölös szó, egy kép, egy hasonlat sem; az igazságból fakadt hit ereje emeli szinte fönségessé. Igazságát Szemere bátran hirdette mindenkor, még akkor is, midőn tudta, hogy ez hallgatóinak kellemetlen. A tiszteletére fáklyát gyújtó ifjúságnak az ellenzék hibáiról beszélt, mert nem kedvesen, hanem lelkiismeretesen, nem szépen, hanem igazán akart szólni. A bátorságot sokra tartotta, de tudta, hogy ez magában nem elég, kell okosság is, sőt ez sem elég, kell kitartás.¹ És ez megvolt benne. Az igazságtól nem térítette őt el semmi tekintet, semmi óvatosság, — pedig ezt szemére is szokták vetni. Számtalan helyét idézhetném, melyek megcáfolnák e vádat. Csak később, az 1848-iki pesti országgyűlésen nem nyilatkozott talán mindég kitárt kebellet; de itt már a politikai okosság parancsolta a tartózkodást. Hogy ez előtt mennyire meg tudott hajolni, legvilágosabban mutatja legutolsó beszéde; melyet 1849 július 21-én a Szegeden üléselő képviselőházban mondott. A képviselők el voltak keseredve az ellenség előnyomulása miatt, keresték, kit terhel a felelősség a mindinkább fenyegető katasztrófaért, vádakát emeltek Kossuth ellen és ráakarták venni Szemerét, szálljon sikra ellene, ragadja kezébe az intéző hatalmat, fordítsa meg a végzetet. Ekkor szólott Szemere: nem emelt vádakát, hanem bölcseseti magasságba emelte ügyünket, beszélt a törekvésről, melyet megvalósítani akartunk, kifejtette a forradalom természetét, hirdette a jog örök hatalmát, mely mellettünk van, s megróttá az európai hatalmakat, melyek vonakodnak elismerni függetlenségünket. Persze a beszéd nem elégítette ki az elégedetlenkedőket. Szemere „inkább Cicero volt pro Clodio vagy pro Milone, mintsem Demosthenes contra Philippum“ — Mészáros találó megjegyzése szerint;² — de hát akkor ez már majdnem mindegy volt.

Szemerének csaknem összes szónokainkkal szemben volt egy kiváló tulajdonsága: soha nem mondott többet és mást, mint a mennyit és a hogyan akart. Nem óvatosságból, hanem fegyelmezettségből tett így; régen megszokta, hogy mindég gondosan készüljön beszédeire. Így oly fe-

¹ Beszéde a megyegyűlésen 1845. május 15. *Pesti Hírlap*, 1845. 493. sz.

² *Mészáros L. Emlékiratai*, II. kötet, 326. lap.

gyelmezetté vált gondolkodása, hogy még rögtönzött beszédeiben is minden szava a maga helyén volt. Egész felfogásában Szemere is korának bélyegét tükröztette vissza: az egyes kérdések fejtegetésében ő is szeretett az elvek magaslatára emelkedni, az örök igazság, az emberi jogok nevében követelni azt, a mit az élet reális szükségletei elodázhatatlanná tettek. Ilyen idealizáló szónok lévén, a legkisebb kérdést is elvi magasságba emelte. Ezért, bár gyakorlati kérdések megvalósításáért küzdött, nem a gyakorlati életet nézte, hanem az örök elveket, melyek mellett a törvények bizonyító erejére szokott hivatkozni. Ám nem csak ő volt ilyen szónok, hanem korában mindenki Széchenyit és Deákot kivéve.

Ő is realisabbá vált, mikor a kormányra jutva az elvek magasztossága mellett a felelősséget is éreznie kellett. Ekkor mondta egyik hatalmas beszédében (1848. júl. 21.):

„Ki általános elveken száguld előre s hátra, s a körülményeket nem veszi fontolóra, hasonló ahhoz, ki a csillagokat egyenlő távolságra hiszi, mivel nincsenek a szemnek támaszpontjai, melyekről összehasonlításokat és tájékozásokat tehessen közöttük.“

Míg másoknál azonban az örök elvek emlegetése gyakorta a szók és frázisok áradatába fulladt; Szemerénél nagy gondolatok szülőjévé lett. Ime néhány példa:

„Hiszen e néhány nap alatt — így szólt 1848 márczius 25.-én a pesti néphez — a villámnak gyorsaságával félszázadot éltünk át. Istennek különös gondviselése virrasztott felettünk és a ki eddig kételkedett, most meggyőződhetett róla, hogy a magyaroknak saját Istene van“. — A demokratikus átalakulás szükségességét fejtegetve így beszélt: „Minél több osztályokra váltak eddig édes hazánk lakosai, annál kívánatosabb, annál szükségesebb, hogy legyen név, melyben egymásra ismerjünk, melyet anélkül, hogy magunkat vagy megaláznók, vagy felemelnők, mindnyájan minden kivétel nélkül egyenlően magunkra illeszthessünk, melylyel magát ép úgy megtiszteli a legszegényebb, mint a leggazdagabb, úgy a nemes, mint a herceg, sőt a fejedelem is. És melyik e név? E név ez: *polgár* E drága névtől eddig meg voltunk fosztva, a jobbágyok, a nemesek, a mágánások. Ha lesz egy köznévi, az teremti közérzést.“ „Utasításokat lehet adni; — mondja más alkalommal, — de becsület és hazafiság egy darab papirossal a szivbe nem önthető“.

Mert gondosan készült beszédeire, azok mindenkor művészi szerkezetűek: arányosan, kellő tagozódással fölépített beszédeiben az egyes részek harmonikusan olvadtak egységbe. A politikai szónoklatnak Kölcsey adott művészi szerkezetet; de Szemerénél hivebben alig követte valaki. Kiváló formaérzéke volt; még legjelentéktelenebb felszólalásában is ügyelt a szerkezet művészi követelményeire. Rendesen az alkalom adta meg a kiinduló pontot, vagy — parlamenti szokás szerint — az előtte szóló szavaira tett néhány megjegyzéssel kezdte beszédét. Azután világosan körvonalozta mondanivalóját, melynek bővebb kifejtése tette beszéde derekát. A kifejtésben nagy gondot fordított a világosságra. Szerette tárgyát minden oldalról bemutatni s ilyenkor esett meg vele, hogy ahol néhány szólam, vagy egyszerű utalás elég lett volna, doktrinárius fejtegetésekbe, külföldi példák felsorolásába merült. Ezért mondták róla: szeret leczkézíteni, — pedig csak meggyőzni akart. Éles dia-

lektikája volt s különösen ügyesen tudta szétszedni az ellenfél állításait és egyenként bizonyítani be tarthatatlan voltukat. Czafolásában azonban sohasem sértette ellenfeleit. Érdes és kiméletlen nem is volt soha beszédeiben. Csak egyszer esett meg vele a pesti országgyűlésen, hogy a kiméletlen támadásra ő is ridegen, teljes önérzettel válaszolt. Ekkor valóban úgy hangzottak szavai, mintha leczkértetne. De akkor sem annyira magát védte, hanem a minisztériumot.

Átható értelme a legnehezebb kérdések elől sem tért ki, néhány szóval világosságot tudott árasztani a legkúszáltabb kérdésekre. Szokása volt, hogy akkor szólalt fel, mikor a vita már némiképp előrehaladt. Ilyenkor azon törekedett, hogy az elvek világos és sokszor megdöb-bentően bátor kimondásával, vagy néhány szabatosan kifejezett tétel felállításával a már-már elkalandozó vitatkozást visszaterelje rendes medrébe. Ily esetekben csodálhatta mindenki tudásának kincseit is. Alig volt még egy olyan tartalmas szónok, mint ő. A halálbüntetés eltörléséről mondott beszéde szinte páratlan e tekintetben.

De amiben Szemere az összes szónokok közül legjobban kivált, az az a szinte aggodalmas gondosság, melyet beszédeinek stílusára fordított. Nem csak szavainak pontos értelmére ügyelt, hanem arra is, hogy minden szava válogatott, minden mondata szabatos legyen. Stílusa soha sem pongyola; nem szerette a hosszú, közbeszúrásokkal terhelt mondatokat; mert tudta, hogy ezek nehézkessé teszik a beszédet és szárnyát szegik a hevületnek. Cicero pompázó körmondataira sem igen akadunk nála; pedig ezeknek még mindég voltak hívei szónokaink között. Viszont kerülte a szaggatott, rövid mondatokat is, minőket barátja, Csengery Antal, használt írásaiban. Értekezésben ezek kétségtelesen élénkítik az előadást; de bizonyos nyugtalanságot is kölcsönöznek neki. A szónoknak azonban teljesen alkalmatlanok, mert megrontják a beszéd folyamatosságát. Szemere szónoki stílusa középen jár a két szélsőség, a hosszadalmas, körmondatos meg a szaggatott előadásmód között. Legfőbb érdeme azonban, hogy mondatiban mindég van numerus, jóhangzás, mert arányosan helyezi el a nyomatékos részt, melyben a főgondolat van, és a nem nyomatékos részeket, melyek amazt magyarázzák vagy kibővítik. Csak egy példát idézek e módra:

„De bár vált legyen mindennapivá, mégis igaz az, hogy a szabadságnak fenntartója az elmúlt századokon keresztül megyei szerkezetünk volt; ha még beleoltjuk az esküdtszék intézetét is, ha az igazság mérlege olyan szabad és független polgárok kezeibe adatik, kik mind a vádlottól, mind a vádlótól egyenlő távolságban állanak: akkor lehet hazánk e nemzet temetője, de szolgák hazája soha nem lehet.“

Szemere a szónoki előadás szokott szépségeit nem veti meg. Mikor hevülete magasabbra fokozódik, beszéde fordulatossabbá lesz, szavai bővebben áradnak a képek, hasonlatok, metaforák díszítő formáival ékesen, de virágossá, áradozóvá nem lesz. Képei inkább megvilágítják, mint pusztán szépítik gondolatát. Am néha képzelete elragadja. Az ilyenkor használt kép tulzottá lesz. A budapesti polgárokhoz intézett beszédeben ilyen például e hasonlata:

„Gondolatom a lélek mélyébe száll, hol lakik a szabadság, mely elnyomatásában hasonló azon tűzhez a földnek kebelében, melyre a sors egy Vezúvot hengerített s terhe alól magát rengés és rázkódás közben

szabadítja ki.“ Mennyivel szebb e másik kép ugyanabban a beszédben : „A haza szivéből a pártok eltűntek e pillanatban, előlépett a haza szent és a korona ősi képe, s e kettő körül, mint oltár körül gyülekezett össze az imádó hazafiak serege“.

Szemere tudatosan csiszolta stílusát beszédeiben éppúgy, mint egyéb írásaiban is. Okoskodásának erején, mondanivalóinak súlyán kívül ez is hozzájárult, hogy a szónoki előadás külsőségeivel nem igen törődött. Tudta, hogy tulságos gesztusok nélkül is számíthat hatásra és jól számított. Szemere szokták vetni a testtartásában látott feszességet. A jó ítéletű Csengery mondja ezt róla; nincs miért kételkedjünk állításában.

Szemere nem volt szinpadias szónok; indulatait nem engedte urrá lenni magán; belső megindultsága alig tükröződött vissza másban, mint hol komolyabb, hol derültebb arczkifejezésében, tisztán érthető, férfias hangjának erősebbé vagy gyorsabbá válásában. S mégis nagyon tudott hallgatóira hatni, miről a *Pesti Hírlap* követjelentési beszédéről írott tudósítása tesz bizonyosságot:

„E beszéd mintegy másfélóráig tartott. A roppant számú közönség csudálattal és elragadtatással hallgatta annak minden szavát. És az egész idő alatt talán egy sóhaj, vagy mint mondani szoktuk, egy légydongás is hallható lett volna a nagy teremben. De e mély csendet olykor félbe szaggatá a föllelkesült nép menydörgése, melyben a költők Isten szavát vélik nyilatkozni“.¹

Annyi bizonyos, hogy Szemere beszédei elmondásukkal nem veszítették értéküket. Összegyűjtve még ma is gazdagítanak irodalmunkat és a szép stílusnak és a nagy gondolatoknak kincses bányái lennének.

III.

Szemere 1849 aug. 24-én hagyta el hazáját Ó-Orsovánál. A romok közül menekült, de azzal a hittel, hogy nem sok idő múlva szabadnak látja hazáját. Ha tudta volna, hogy ő azt meg nem éri.

A többi emigránstól csakhamar elvált és másodmagával útazta be Törökország egy részét, meg Görögországot. Törökország a maga sajátos világával, természetszépségeivel, Görögország klasszikus bájával, egének ragyogásával, művészeti emlékeivel számos benyomással gyarapították fogékony lelkét. Igazi üdülés volt neki az itt töltött néhány hét, hiszen még semmit sem tudott arról, a mi itthon történt.

Útibenyomásaival gazdagon érkezett Párisba. A cselekvés teréről leszorítatva, egyedül az irodalom terén vélt hazája javára munkálkodni. Meggyőződése volt, hogy csak a műveltség biztosíthatja a magyar fajnak az 1848-ig történelmi jogon élvezett uralmát, melytől erőszakosan fosztották meg s melyet végképpen meg akartak semmisíteni. Szemere ezért oly műveket akart a magyar közönség kezébe adni, melyek komoly gondolatokkal töltsék el lelkét és alkalmasak legyenek szellemi látókörének emelésére. Az írósnak ez igazi megbecsülése rendkívül jellemző Szemerére, kivált ha meggondoljuk, hogy az elnyomatás szomorú napjaiban boldog, boldogtalan íróttollat vett kezébe és hazafias divattá lett az íróskodás, sőt az irodalompartolás is. „A magyar publi-

¹ *Pesti Hírlap* 1845. 426. szám.

kumnak szakismeretre van szüksége, írónak s olvasónak egyaránt“, — hirdeti Szemere és restelli, ha arra gondol, hogy nemcsak eredeti, de jeles művek fordításával sem bírunk, melyekből egy magyar, ki más nyelvet nem tud, valamely tudományt megtanúlhatna.¹ Maga is érzi a szükségét, hogy művelje magát. Mohón lát az olvasáshoz. Bár határozott cél nélkül, jobbára mégis történeti műveket olvas; de érdeklí a *Korán*, érdeklí a keleti költők épp úgy, mint a politikai tanulmányok. Igazán kár, hogy a politika miatt tehetségét egy irányban nem összpontosíthatta és így valóban maradandó nyomot tudományos irodalmunkban nem hagyhatott. Sokat és sokfélét is tervezgetett és e tervezgetések között is elmorzsolódott erejének egy része, hirlapi cikkei és politikai brosurái is sok idejét emésztették meg. Közben csapások érték. Kis leányának halála hosszú időre elvette kedvét a munkától. Nejének csaknem folytonos betegeskedése sok terve kivételében gátolta meg. „Ha 1850 óta házam nem volna állandó kórház, — fakad ki naplójában, — azóta én sokat kezdtem és sokat bevégeztem volna; de így hónapokig nem dolgozhatom komolyan, s a mindennapi bajok, nyugtalanságok, aggodalmak egész lelki erőmet elkoptatják.“² Szelleme azonban nem tud pihenni. Kell, hogy örökösen foglalkodjék valamivel, ha mással nem, azzal a fájdalommal, mely leánykája halálával sújtotta. S mivel nincs ereje, hogy hosszabb műbe fogjon, költeményeket kezd írni, melyek között az elsőt Irénke sírhalmáról írta.

A fájdalom, ime, költővé tette. Szemere igazi költői lélek, rendkívül fogékony minden benyomás iránt, melyek szinte uralkodtak rajta. A költő szemével nézte a tárgyakat és a természet szépségei egészen elbűvölték. „Költői kedély nélkül az ember egy nyomorult agyagkép“, — kiált föl Görögországban, midőn ivott a castaliai forrásból. Ezért tudott ő élvezni oly igazán minden szépet. A benyomásokból érzelmek ébrednek lelkében. Mély és igazi érzelmek ezek; de fogékonyabb lelke a fájdalom, a bánat, mint a kedv, a gyönyörűség iránt. Szinte élvezni látszik fájdalmát. Ahelyett hogy igyekeznék ellefedni, szinte ápolgatja, élesztgeti. Sőt nem elégszik meg, hogy csak lelke merüljön el a fájdalom édes-kínos érzelmében; esze is vele foglalkozik. Eleméz, okoskodik, szinte kihelyezi magából és mint idegen tárgyat bonczolgatja. Ez magyarázza meg, hogy bár érzelmei mélyek és igaziak, mihelyt kifejezni igyekszik őket, elvesztik intimitásukat. Így Szemerét még fájdalma sem teszi igazi lírai költővé; ezért verseiben több a gondolat, több az okoskodás, mint az érzelmek ereje és közvetlensége. Prózában mindég keze ügyében van a kellő szó, de mihelyt versbe fog, nem lévén meg benne a formai készség, mindég küzd és küzdelmének kifejezései vallják kárukat. Pedig formaérzéke erősen ki van fejlődve. Érzi az alak fontosságát, törekszik is annak minél tökéletesebb voltára, nem borzad el a csiszolás aprólékos munkájától; még sem tudja megadni verseinek a könnyedséget, a bájt. Pedig könnyen írt, úgy hogy könnyűsége őt magát is megdöbbeníti, s gyakran intézi magához a kérdést: van-e verseinek költői becsök? E kérdésre felelni nem tartja tisztének, — mi már megfeleltünk reá. Lírai darabjai közül sike-

¹ Levele Rónayhoz 1858 febr. 12. *Munkái* V. 85—86.

² Naplóm I. 308.

rültebbek epigrammái, szatirái, főként meséi, melyekben inkább gondolat, mint érzés uralkodik. Epigrammái nagy részét 1854-ben írta átalakulásunk és szabadságharcunk embereiről. Élesre köszörült gondolatai és jellemzéseik sokkal kegyetlenebbül metszenek, mint dícsérnek, *Martialis* maró epigrammáira vagy *Kazinczy* töviseire emlékeztetnek, bár nincs bennük annyi kellem és gyakorlottság, mint akár ezekben, akár azokban. Szatiráiban ama társadalom fonákságait ostorozta, mely 1848 előtt nemesre és parasztra volt tagolódva. Van bennük szatirikus él, de kevés; inkább egyszerű elbeszélések. Legjobbak, mint ifjúkori kísérletei között is, meséi. *Lachambaudie*, *Lafontaine* és *Phaedrus* voltak mintái és ő nagy könnyűséggel igen sokat írt össze, — kár, hogy meg nem jelentek.

Szemere írói munkásságát azonban prózai művei teszik jelentőssé életének e szakában is.

Száműzetésében írta napjának, anyjának és leánykájának emlékezetét. Az *emlékezet* szinte sajátos műfaja: prózában írt elégia, mely a hozzája közelálló, többször csak szűk körben ismeretes kedvesei elvesztén fakad. Művészete abban áll, hogy irántuk az olvasók szélesebb rétegében is érdeklődést tud kelteni. Mert nem életük elmondásával, hanem nagy gondolataival, érzelmeinek bensőségével és előadásának emelkedettségével szól bennök. A kristályos tisztasággal kifejezett nagy gondolatoknak egész gyűjteményét lehetne összeállítani belőlük. *Irénye emlékezetében* a száműzött gondolatait és érzelmeit rajzoló első rész különösen szép. Mindegyikből kiérezzük a szeretet nagyságát és őszinteségét, mely nagyítja a jót és nem látja a fogyatkozást, de a szeretet túlzását szívesen megbocsájtjuk, mert jól esik az íróval együtt megszeretnünk azokat, kiket ő is szeretett. Finom lelkének legszebb bizonyítéka az a gyöngédség, ahogyan róluk ír. Csillogó hasonlatok, képek, fordulatok teszik élénkké előadását s ez fokozza szépségüket, úgy hogy e dolgozatok a szép prózának valóságos mintái.

De legtartalmasabb, legnagyobb és legértékesebb prózai műve Szemerének ez időből az *Utazás Keleten*, mint pályája kezdetén is legértékesebb műve *Utazás a Külföldön* volt. 1857 áprilisában fogant meg benne a gondolat, hogy keleti útazásait megírja. A *Pesti Napló* tárczájában akarta kiadni, arra is gondolt, hogy akadhat kiadója is. Írt is ez iránt Csengerynek és Keménynek, de ez nem válaszolt, amaz bízta némileg. 1858-ban úgy ígérték, hogy Heckenast ívéért a rendes díjazástól eltérően 50 pfrtot ad. Ez a jó hír új munkakedvvel töltötte el. Mert 1857-től fogva egyre dolgozott útazásán, s bár hol buzgóbban, hol csüggedtebben dolgozott, elég gyorsan haladt és munkája nagyobb felé, a törökországi utat, 1858 márciusában be is fejezte és mindjárt el is küldte Pestre *Székelynek*. Mivel azonban választ csak sokára kapott, félbeszakította műve írását. Csak a mikor megtudta, hogy a *Magyar Sajtó* szeptember 4-iki számában megindult munkájának közzélése, folytatta útazása leírását. 1858 októberében Heckenast azt írta neki, hogy 21 számban adván a törökországi útazás egy részét, a többi könyvben fogja kiadni, ha nem kér sokat érte. Roppantúl bántotta Szemerét, mert a *Sajtót* nem is küldték meg neki s így azt sem tudta, mi jelent meg, mi nem. De azért folytatta művét, mignem az 1859-től fogva rohamosabban bonyolódó politikai események egészen

félbe nem hagyatták vele. Azután pedig megakadályozta őt a befejezésben betegsége.

Szerencsére e csonkán ránk maradt munkájából csak kevés hiányzik: Görögország nevezetes helyeinek leírása Athéneken kívül. Két testes kötetet tesz ki így is a mű. Aggodalommal fogott bele. Természeti és művészeti szépségekkel teljes világot akart leírni és érezte, hogy a legjobb leírást is csak az értheti, ki a vidéket beúta. Sok útleírást olvasott maga is, de az egyik pontos volt és száraz, a másik költői és nem hű. Érezte, hogy képek volnának szükségesek, melyek mellett nem kellene túlságosan részletezőnek lennie és mégis jobban megértenék. Az útleírások e Scylláját és Charybdisét Szemere elég ügyesen kerülte el. Nem igen részletez, kivéve talán Athén leírását, s mégis elég hű képeket rajzol. Élénk képzelő tehetsége nagyon javára volt e tekintetben és helyes érzéssel mindég ki tudta válogatni a jellemző vonásokat. Szerencséje volt az is, hogy 1850-ben még friss benyomásai alapján megírta műve jó részét; azután pedig szorgalmasan elolvasgatótt minden tárgyához tartozó úti művet, tanulmányozta Török- és Görögországok történetét, sőt a Koránt és a keleti költőket is.

Műve valóban alapos munka, sőt a Törökországról szóló részhez fogható, mely oly érdekes és bő felvilágosítást nyújtana a török népről, vallásáról, jelleméről, szokásairól, ma sincs irodalmunkban. Görögországról már többet tudunk; de oly bámulatosan úde és élénk leírásunk Athenről maig sincs, melyet Szemere ad. Ez művének legszebb része. Vetekedik vele a Hunyadi Jánosról szóló rész, mely egyébként a *Budapesti Szemle* megnyitó cikke volt (1858), s mely méltán sorakozik minden tekintetben az emlékezetekhez.

E komoly részeken kívül könnyedebben írja meg a sok jellemző dolgot a törökök életéből; élénken rajzolja ünnepi és köznapi életmódjukat, szokásaikat, a dervisek bámulatos önsanyargatásait, a Mekkába zarándokló zajos és színes indulását, sőt a törökök belső családi életét is, névadó, lakodalom és halotti szokásaikat; megragadó képekben festi a természet szépségeit, melyekért valósággal rajong maga is. Mint ahogy boldog gyermekkorában a geszti hegyen, az Avas aljában, a Kárpátok bércei között megszerette a természetet, úgy tudja élvezni most is csodás szépségeit a mindég derült ég alatt, az Aranyszarv pompájában, az Archipelagus szigettengerében, még Görögország kopár hegyein is. Ki is emeli a török nép szeretetét a természet iránt, mint követendő példát. Nem mint száműzött írja művét; hanem mint bűjdosó, ki családja pusztulása után megy világgá, keresve a vígasztalást, a feledést. Ez allegorikus kép csak; kiérezzük belőle annak a fájdalomnak nagyságát, mely a hazáját vesztett honfi szívében dúl. Az új meg új benyomások ugyan enyhítenek rajta, de végképp megszüntetni nem tudják. Egy megható, bús akkord hangzik ki az egész munkából s mint uralkodó vonúl végig az egészen.

Az *Utazás Keleten* után Szemere írói ereje elmorzsolódott a politikai cikkeket és levelek írásában. Amazokat németül, francziául vagy angolul írta s inkább a politikusra fontosak. Levelei igen változatos hangúak és tartalmúak. Szemere szeretett levelezni, szerette kibeszélni magát a hasonló gondolkozásúakkal. Különösen *Vukovicssal* és *Rónay* Jánossal váltott több levelet; de emigráns társai közül többekkel

is, míg el nem haltak vagy el nem hültek iránta. Sok jellemző adat van e levelekben, az emigráció történetét sokképpen világítják meg. Irodalmi szempontból gondos és szabatos stílusokkal válnak ki; kettő pedig közülök, a Szemere Györgyhöz meg a Szemere Miklóshoz írott, a legszebb magyar levelek közé sorolható. Írt Szemere a nagy közönségnek szánt leveleket is. 1858-ban hat levelet küldött a *Pesti Napló*-nak a párisi irodalmi, művészeti és társadalmi viszonyokról. Folytatni is akarta ezeket, de a *Naplót* épp ekkor szüntette meg a hatalom két hónapra. Értékesebbek az 1862-iki londoni világkiállításról szóló *Londoni levelek*. Szellemének utolsó fellobbanásai ezek. Mély gondolatai, kápráztató tudása, érett és tökéletes előadása mintha csak azért ragyognának oly erős fényvel, — hogy annál jobban világítsák meg azt a mély és fájó sötétséget, mely nemsokára ezt a szellemet körülfogta.

Értékes Szemere *Naplója* 1849. aug. 24-től egészen 1861. végéig. Ha napról-napra nem rendszeres is, de mégis elég pontos. Nem a nagy közönségnek szánta, de annak is érdekes, noha éppen intimitásai adják meg becsét. Egy mélyen érző, mélyen gondolkodó lélek őszinte megnyilatkozását láthatjuk benne, s bár tudjuk is, hogy a futó benyomások, a sebtiben odavetett ítéletek nem szolgálhatnak történeti forrásul; de élénk tárulnak egy léleknek vergődései, a ki vakon hisz a maga igazában és vallja és hirdeti azt minden szenvedés között is. A *Naplót* irodalmi színvonalra emeli előkelő izlése, mely soha sem feledkezik el magáról, nemes és szabatos stílusa, a mely egy helyen sem válik pongyolává. Sőt vannak részletei, melyek a napló megszokott kereteiből magasan kiemelkednek. Csak a III. Napoleon korabeli Franciaország jellemzésére mutatok rá például. (*Naplóm*, II. 63—74.)

Szemere Bertalan egész írói munkássága arról győz meg, hogy legtartalmasabb írónk közül való. Soha sem felületes, jó szemmel és beható értelemmel tanulmányozza tárgyát; soha sem léha, egy-egy szellemes ötletért nem áldozza föl alaposságát; nem nehézkes, mert a fárasztó tanulmányból nem árul el semmit. Ezért meglepődünk s bámulva kérdezzük: hogyan és mikor tanulta ezt meg ezt, — hiszen ez mindent tud.

Nemcsak a száraz tényeket ismeri, behatóan a dolgok mélyébe és eszméket és gondolatokat érlel a fogékony lelkekben. Irodalmi műveltsége is széleskörű. Ismeri nemcsak nagyjából, hanem behatóan a mi irodalmunkat. Ime egy finom és találó megjegyzése ennek bizonyítására:

„Általában a humor, a magyar nép ez alaphangja, nincs az irodalomban eléggé képviselve. Itt-ott sugárzik ki Petőfi írásaiból, ki valóságos nemzeti és népköltő, de a lírai szállongásban annak csak kivételesen van helye. Aranyban is van nyoma, Tompában ritkán, inkább Vörösmartyban, midőn ő nép — és nem keleti költő. Csokonayban szinte, ki legelső járt azon téren, melyen utóbb Petőfi oly nagygyá lőn.“¹

Ismeri történeti irodalmunkat is, s erre is tesz egy találó megjegyzést; ismeri a klasszikus írókat, idéz sokat belőlük; ismeri a francia, német és angol irodalmat is, ebből főként szívesen olvassa Maculayt. Még meglepőbb esztetikai képzettsége; a művészetnek minden

¹ *Naplóm* II. 31.

ágában felfogni és meg tudja ítélni, mi a szép. A londoni levelek legtöbbje valóságos művészettörténeti tanulmány. Kivált a festményeket tudja méltatni a hozzáértő alaposágával.

Ifjú korában a bécsi képtárban fejlesztette ízlését. Később Pesten tevékeny részt vett a műkiállítások megállapításában. Igaz, művészetünk még nem volt; de előbb tanulni kell, aztán teremteni, — hirdette Szemere és ezért várt sokat a műkiállításoktól. Tanulásra a legjobb alkalomnak tartja a londoni kiállítást, melyben mintegy 6000 műdarab volt összegyűjtve. Merész elhatározással fog neki, hogy megismertesse honfitársaival az ott látható remekeket. S feladatát meg is oldja. Legelőbb és leghosszasabban az angol művészeket jellemzi, főként Hogarthot, ki az a képírásban, mi Shakespere a költészetben; kiemeli Turner tájképeit, bár túlzottnak tartja azt a dicséretet, melylyel bámulói elhalmozták. Rövidebben végez a többi népek művészetével, mivel úgy tartja, hogy ez ismeretesebb nálunk. Legnagyobb örömmel üdvözli a résztvevő magyar művészeket, kiket azért nem dicsér feltétlenül, sőt szigorúan megítél, hogy okuljanak és pályájukon a tökéletes felé törjenek. Az oktan dicséretre felhossa Ferenczy példáját, kit azzal öltünk meg, hogy fölöttébb dicsértük. Fejlődő művészeinknek tanulniok kell, de ne utánozzanak. „Nézzük meg, hirdeti Szemere, mi szép, mi jó van az angol, francia, olasz, német iskolában, hanem válván művészekké, maradjunk nemzeti, formában kozmopolita a művészet, de tárgyában helybeli s nemzeti kell, hogy legyen; tekintsünk végig a világ nemzeteinek történetén s látni fogjuk, hogy iskolává fejlődött művészetet csak azon nemzetek alapítottak, melyek nemzeti saját típusaikat hiven megőrizték.“¹

E nemzeti vonást nem győzi eléggé kiemelni s elárulja fölfogását a művészetről. A klasszikus művészet utánzását elítéli, mert ma hidegnek találjuk világukat és nem érdekelnék többé a nimfák és faunok. Az életet keressük a művészetben, de nem úgy, a mint van, poézis nélkül, hanem megszépítve. Tehát sem az ideálizálás, sem a realizálás nem elégít ki; hanem a kettő együtt. A tökéletes művésztől így ír:

„Művész bizonyosan nem lehet, ki nem rajzol tökéletesen s nem színel igazán, és ki fényt és árnyékot oly olvadólag nem vegyit és osztályoz, mint maga a természet; de mindez mit sem ér, ha a képben nincs érzés, mely legyen kellemes, ha nincs benne az élet ize, sava, humora, ha nincs benne gondolat, mely legyen tiszta és mély.“²

Ki a művészetet így fogja fel, — művészetre törekszik a saját körében is. Hiszen az író is művész, kinek különösen kettőre kell ügyelnie, a formára és az előadásra. Szemere ügyelt is mindkettőre, tudatos művész volt, ki Naplójában a belső formára, a szerkezetre vonatkozóan ezt írja:

„Fájdalmas a munka, míg fogamzik, míg alakúl, míg az egésznek tervét elmémbe kifőzöm, mert én minden munkánál hármát tudok előre: elejét, közepét vagy az átmenetelt és végét. Minden jó munkának szabatosnak, haladónak kell lennie, mint egy epigramnak, vagy mint egy drámának. Az olvasó, ha nem érti is e belső formát, de érzi ösztönileg, bár kevés tudna magának róla számot adni.“

¹ Munkái V. 250.

² Munkái V. 222. — Bővebben kifejti e gondolatot u. o. 274—278.

Épp ily gonddal ügyelt Szemere az előadásra is. Gondja oly nagy volt, hogy még egyszerű leveleit is átnézte és átjavította, mielőtt kezéből kiadta. Verseit rendszeresen hosszabb idő után újra elővette és javíttatott, simíttatott rajtuk. Kétségtelen, hogy ha versei megjelennek és kellő kritika föltárja alak- és nyelvbeli fogyatékoságukat, Szemere e tekintetben is nagyot haladt volna. Prózai előadása csaknem kifogástalan. Mindég szabatos mondatai megalkotásában és mindég kezeügyében vannak a megfelelő kifejezések. Gondolatait tömötten és lehető röviden igyekszik kifejezni; szereti az ellentétes mondatokat, melyek a numerózus stílus példái bátran lehetnek. De egyéb stílusbeli szépségektől sem irtózik; sőt minden takarékosága mellett is sokszor pazar kézzel hinti a képeket, hasonlatokat, úgy hogy ezek néha szinte érzelmei rovására vannak. Néha finomkodik s ilyenkor egy-egy idegenszerűség, főként latinosság csúszik ki tolla alól; néha tömött akarván lenni, zavarossá lesz, néha, de csak ritkán, pongyola módra el-elhagyja a névelőt. Ezek mellett azonban bőven kárpótól egyéb sajátságaival; kivált az ilyen bizarrnak látszó gondolat kifejezésére igen alkalmas rövideggyel: „Hunyadi János nem lett király; fia lett azzá. Mint illik, hogy a gyermek kisebb maradjon apjánál”.

Szemere nyelve kifejező és folyamatos; tiszta és magyaros is. Szavait immár jobban megválogatja és nem hajhássza a nyelvújítás korcsalkotásait, mint idehaza tette. Néha ő is alkot egy-egy szót, de helyesen, úgy, hogy alig tűnik föl. Nyelvérzéke külföldön mintha erősödött volna.

Mindent összefoglalva ismételhettük tehát, hogy Szemere prózai művei nemcsak a legértelmesebbek közé tartoznak, hanem formájukkal és külső szépségükkel a magyar széppróza valóságos mintái.

Dr. Kiss Ernő.

A szabadtanítás története és jelentőségének társadalombölcseleti alapjai.

Olvastatott 1907. november hó 23-án.

A tudás vágya, ez az életet fentartó eszköz, mely megvan, él és hat minden emberben (Schleiermacher, Ditthey, Simmel, Jerusalem, L. Stein), a társadalomban általánosan nem fejeződhetett ki mindaddig, míg az újkori társadalmi eszmék be nem világítanak a szociális kérdésnek erre a területére is, hogy a szabadtanítás mozgalmá intézményesen megjelenve, a fizikai munkát végzők nagy társadalmi csoportjainak szellemi és ezzel emberibb életet biztosítson. Mert a szabadtanításon a mai iskolai szervezeten kívül történő tanítást kell értenünk, azoknak tanítását, kik részint igen korán állottak egyes foglalkozási munkákba és nem volt alkalmuk az élethez elegendő ismeretet szerezni, vagy kik az állandóan végzett fizikai munka mellett szükségét érzik szellemi, kedélyi, erkölcsi életük képzésének is. Ezt kell tehát értenünk a mai szabad tanításon és nem — a mint azt éppen hazánkban igen sokan értelmezik — az elnyomott munkásosztálynak kiforratlan tanok terjesztésével való felvilágosítását.

Azt mondtam: a mai szabadtanítás. Igen, mert az iskolai szervezeten kívül történő tanítás maga nem új; mint nevelő, tanító, sőt hitbéli meggyőződést terjesztő eszköz igen régi, hogy csak a Lutherek és Pázmány Péterek munkáját említsük. Ezek a mozgalmak nem külső alakjukban, hanem az alkatukat tevő eszmék különbözősége szerint térnek el egymástól. Ezért tehát a szabadtanítás történetében nem az előttünk álló intézmény fejlődésének külső képét kell megrajzolnunk, hogy milyen az Angolországban, az amerikai Unió államaiban, Franciaországban, meg másutt, hanem a ma előttünk álló intézményt megteremtő okokat, viszonyokat, az azokra ható erőket és azoknak energetikáját (erőműtanát) kell kutatnunk. A fejlődés története, azaz annak változó folyamata, csak másodrendű és nem a dolog lényegét érinti. Mert az csak a belső okoknak bizonyos külső folyamatban való megjelenése, mintegy külső képe és ezért önmagában kérdést meg nem magyaráz.

Hogy célhoz jussunk, kiindulunk a szabadtanítást megteremtő társadalmi eszmék lényegének megismeréséből. Ezek az eszmék, mint a mindenkori társadalmi viszonyok folyamányai jelentkeznek. Mikor valamely társadalmi osztály vagy érdek jogos és ki nem elégitett érzése öntudathoz jut s kielégítésre törekszik, akkor ebből az érzésből ennek

ebben az állapotában, eszme lesz, mely különböző társadalmi törekvési érzetekben fejeződik ki. A társadalmi eszmék tehát tulajdonképpen viszonyoknak szülöttei: a társadalmi viszonyok változásából, fejlődéséből előállott problémák megismerésének alapjai. Az eszmék ebben a folyamatban *társadalmi öntudathoz* jutnak, ezután *feladatul* jelentkeznek, mint a társadalmi követelményeknek és intézményes társadalmi alkotásoknak céljai. Ez eszmék a társadalomnak, általában a közületnek belső ható erőivé válnak.

Mily társadalmi viszonyoknak, mily fejlődésnek folyományai a szabadtanítás mozgalmát megteremtő eszmék? Hát vannak-e a mai társadalmakban ellentétek, nem törte-e össze azokat a francia forradalom és letűnt századunknak a forradalom eszméit megvalósító kora? Igen, vannak a francia forradalomnak nagy és becses vívmányai: a politikai szabadság és egyenlőség, a gazdasági szabadság és önállóság, az osztályok kiváltságainak csaknem teljes eltörlése és ezzel lehetővé tétele annak, hogy *minden egyes* egyik osztályból a másikba juthasson s magát munkával és törekvéssel *felküzdje*. Senki sem tagadhatja, hogy a viszonyok rendkívül megjavultak és a régi osztályok között lévő ellentétek alapjai csaknem teljességgel megszűntek. Igaz, hogy ezzel szemben a politikai és gazdasági szabadság újabb ellentéteket eredményezett, mely ellentétek: a tulajdon, a műveltség és értelmiség különbségein alapszanak s a társadalmi és gazdasági harcban jutnak kifejezésre. A társadalomnak fejlődő viszonyai és a nyomukban alakuló érzés és belátás mind világosabban megismertették a társadalmi rétegeknek ezeken a különbségeken alapuló rideg elkülönülését. Megismertük, hogy az u. n. munkásosztály nem él emberi természetének megfelelő életet; hogy az az osztály, melynek jövője egyedül tagjainak kezemunkájában van, a legtöbb esetben vak és öntudatlan. Vak, mert nem ért ahhoz, hogy az életet nemessé tevő gondolat lánczait fűzze, hisz olvasmányai csak zagyva dolgok körül mozognak; a legfőbb jónak az evést, egyedüli mozgató erőnek az önzést és utolsó mentőeszköznek az erőszakot ismeri. Ezért a legtöbb esetben nem ismeri célját, nem tudja, mit és hogyan tegyen. Ez az osztály ébredez és a társadalom másik, szellemi javakban is részes osztályának a figyelme ráterelődik. Ezt elősegíti a munka hangsúlyozásának mind nagyobb, általánosabb diadalra jutása, mely nemcsak a közgazdaságnak az alapja, hanem a nemzeti vagyonosságnak és minden kultúrának forrása. Mind általánosabban elismerik minden foglalkozásnak, munkának erkölcsösségét, akár közvetlenül, akár közvetve szolgáljon az erkölcsi célnak, a mennyiben az erkölcsi kultúrának egyaránt elengedhetetlen szellemi vagy anyagi alapjait megteremteni segítik. Az ilyen irányú hivatás és annak végzője, tehát az élet bajaival különösen küzdő munkás is, egyaránt erkölcsös, mert részecskéje az erkölcsi rendet alkotó erők óriási gépezetének. Annak a tudata tehát, hogy a különböző munkájúak, hivatásúak foglalata, összeolvadása egy egészszé: a társadalom — melyben egy osztály sem szigetelheti el magát vagy érdekét az egész rovására; nem engedheti meg, hogy a társadalom sorsa játék eredményétől — melyet az egyik oldalon nyernek, a másikon elvesztenek — tétessék függővé, hanem a társadalom javaiban, így az erkölcsi kultúrában, annak minden tagja kell hogy részesedjék. Az ebben való részesedés, mely után a mai

társadalmi ellentétek fájó érzése következtében minden belátó és törekvő munkás vágyik: műveltségi állapotuknak emelése. Nem a teljes egyenlősége a szellemi műveltségnek, mely sem lehető, sem kívánatos, sem boldogító nem lenne, hanem a legkiválóbb szellemi életérdekeknek egyenlősége, az emberi egyenlőségnek egyedüli virága, melynek elérésére gondolni lehet és melynek elérésére minden nehézség mellett törekedni is kell. Nem azt jelenti ez, hogy most már kiemeltessenek a társadalmi osztályokból azoknak tagjai, hanem az egyes osztályok emeljék magukat abba az összeségbe, melybe tagjaik erkölcs-szellemi természete és hivatásuk közületi jelentősége szerint tartoznak. Ezt az elvet szem előtt kell tartania minden, a társadalom szellemi erejét eredményesen fejleszteni kívánó mozgalomnak, nehogy az a félműveltség és osztályonkivüliség veszedelmes állapotát teremtsen meg.

Ezekből az *általános alapokból* indult ki a népművelést intézményesen szervező államok társadalmában az eszme, melynek kimunkálására a különböző nemzeti társadalmak fejlődését és haladását meghatározó nemzeti sajátosságok voltak irányadók.

Egy nagy eszméhez híven és minden kicsinyes osztály-, párt- vagy bármiféle más érdekektől tisztán indult meg a mozgalom, ha nem is legelsőnek, de mindenesetre a legcéltudatosabban, annak klasszikus földjén: Angolországban. A mozgalmat James *Stuart*, a cambridgei Trinity-College magántanára, indította meg azzal, hogy 1867 őszén több angol gyárvárosban a csillagászat köréből a munkásosztálynak előadásokat tartott. Nemes vállalkozását kollégáinak nagy csoportja, városi hatóságok, munkás- és nőegyesületek, nemkülönben az oxfordi és manchesteri egyetem is támogatták és e mozgalmak alapján 1872-ben már megalakult a népművelésnek első szervezete és a nép között szép eredménynyel terjesztette a szellemi kultúra áldásait. A mi még hiányzott vagy hiányos volt, azt megtette a nép, a szabadság, a művelődés apostolának, John *Ruskin*nek lelkes tanítványa: *Toynbee*. Ő a társadalmi viszonyok megváltozását nem a felforgató erőszaktól, hanem az erkölcsi érzés tökéletesedésétől várta. Ehhez az elvhez híven, a Charity Organisation Society segítségével megkezdte fiatalon London piszkos és zsúfolt munkásnegyedében, Whitechapelben, társadalomtudományi előadásait. Majd néhány évvel később, 1880-ban, fiatalabb oxfordi akadémikusok válogatott csapatával a nagy ipari központokban is tartanak népszerű tudományos előadásokat, mely alkalmakkor a munkások és üzleti segédek ezrei állották körül szónoki emelvényét, áhitattal és feszült érdeklődéssel hallgatva előadásait. Ez a munka erejét azonban hamar kimerítette. Testében összetörve, 1883 januáriusában a londoni St. Andrew's Hallban *Progress and Poverty* címen egy heti időközzel két előadást tartott. Második előadásán szelleme jobban fénylett, beszéde jobban gyűjtött, mint valaha, de mikor szavait befejezte, érezte, hogy neki, a 30 éves fiatalembernek ez volt életében utolsó beszéde.

Példái és beszédei azonban szilárd alapokra helyezték a *University Extension*-t, mely intézmény a népnek művelődésre való jogát, részesedését a tudományban és művészetekben akarja biztosítani és ezen a téren valóban igen sokat ér el. *Toynbee* halála után egy évvel eszméje győzelmet ünnepel a Cambridgeben megalapított *Toynbee-Hall* népművelési intézetben. Ugyanerre a célra alapították közadakozásból az

1887-ben London keleti negyedében, Whitechapelban, megnyílt *Toynbee-Hall*. A következő évben már hetven előadás-sorozatot tartottak ott. Jelenleg öt, a vallási dolgokkal hat, népművelési csoportja van: a University-Extension tanfolyama, az u. n. férfiak osztályai (Men's classis), melyben mennyiségtanra, könyvvitelre, fogalmazásra, olvasásra, nyelvtanra, angol és európai történetre, fiziológiára, a természeti tünemények ismeretére, fizikai gyakorlatokra, gyorsírásra, angol irodalomra tanítanak. A harmadik csoportba a betegápolási gyakorlatok tartoznak elméleti és gyakorlati alapon; a negyedik csoportba a zene és művészetek, az ötödikbe az irodalmi és társadalmi tudományok. Hangversenyeit és időszaki képiállítást az emberek valóságos tömege látogatja. A ki tanítólag nem tud közreműködni, azzal mutatja meg az ügy iránti érdeklődését, hogy esténként a társalgószobában társasjátékokban vesz részt vagy a munkásokkal beszélget. Öreg és fiatal egyaránt talál ott szellemi serkentést, tanítást, szórakozást. Kapuit megnyitja gazdag és szegény előtt, utóbbiak között a beteg és hajléktalan munkások otthonra találnak ott.

Bajos lenne ebben a keretben felsorolni ennek az intézetnek a nép nevelése és művelése érdekében tett minden gondoskodását, csak azt lehet megjegyezni, hogy az a nép erkölcsi és szellemi életének teljes egészére kiterjed és eredményül feljegyezhetjük a sziveknek nemes érzésekben való nevelését, a barátság és tisztelet gyengéd kötelekeinek megteremtését, az előítéletek eltűnedezését, a szegények és gazdagok szíveiben új gondolatok ébredését, melyek mind a társadalom egészének erkölcsi életére hatnak jótékonyan. Ez Toynbee munkájának igazi értéke, mert ez a munka nem csupán műveltséget jelent, hanem testvériesülést — a szónak legnemesebb értelmében.

A cél tehát London szegény negyedeinek, miként más városok szegény népének, gondos nevelése, a nép pihenéséhez és szórakozásához szükséges eszközökről való gondoskodás és mint további feladat, a szegénység okainak megismerése és vizsgálata, a nép jólétének előmozdítására szükséges teendők előkészítése. Ennek a célnak és további feladatnak munkálására a Toynbee-Hall után és annak mintájára több hasonló intézmény alapított, vagy a University-Extension vagy a University-Settlement alakjában: mint a Bermondsey-Settlement, a Passmore-Settlement, a Mansfield-House, a Leysian-Mission és több más hasonló, mindezek Londonban.

Szólottunk a settlementekről; ezek az extensionoktól abban különböznek, hogy a *settlement* egy-egy munkásvidéken telepszik le és különböző osztályaival, eszközeivel (a nők, gyermekek, férfiak klubja, munkásotthonok, parkok, zenehelyek) nem gyűjti össze az anyaépületbe, hanem szerteszórva az illető munkásvidék megfelelő részeire, magához fűzi az egész vidék lakosságát. Az *extension* ellenben egy helyen van; azt keresik fel a tanulni, művelődni vágyók.

A mozgalom alakulására Angolországban két körülmény volt irányító: az angol nép különös gyakorlati érzéke és ha talán szabad azt mondanom, erős metafizikai természete. Az első az eszme megvalósítására hatott, a másik a szervezetre. Érezték a társadalom vezetői a nép és általában a társadalom széles rétegei nevelésének szükségességét és ennek, meg a társadalmi ellentétek elsimításának érdekében kívánták a régi egyetemek népiessé tevését és a munkásnak emberibbé tevését.

sét. Ezek elérésére szükségesnek tartották az egyetemeknek összeműködését a munkásosztályllyal, mert csak ez hozza meg a szükséges eredményt, másrészt meg az elméletnek a szociális reformok iránt érdeklődő emberei a munkásosztályllyal való közvetlen érintkezésben ismerik meg igazán a teendőket s nem pusztán elmélettel, tények nélkül. A munkásosztályban és annak mozgalmában felismerték nemzeti jelentőségüket és csak az hiányzott, hogy ez az osztály magába szívja az emberi tudásnak éltető erejét. Ezért akarták összekapcsolni az egyetemeket a munkáskörökkel, hogy a kultúra a különböző társadalmi körök érintkezése útján terjedjen. A társadalmi érdek mellett, hogy a tudomány és a gyakorlat eredményesen egyesüljön az látszott szükségesnek, hogy a vezetők és érdeklődők a settlementekben lakjanak. Kell, hogy úgy a munkás, mint a szellemi élet embere kölcsönösen megismerjék egymás életét. Ezekben a settlementekben nem szabad, hogy az aszkétizmusnak tettetése, sem hogy a fensőségek éreztetése vezéreljen, hanem a szellem és a nemesebben való hit legyen a vezető. A vezetők nem mint misszionáriusok mennek oda, hanem odatelepesznek azért, hogy tanuljanak és tanítsanak, hogy ők maguk is kapjanak és minél többet adjanak.

A mit metafizikai természetnek nevezek, az a gondolkozásnak egységes és zárt világnézetre való törekvése, a mi minden angol emberben megtalálható és a hit erősségében fejeződik ki. Ez a természet hatott aztán arra is, hogy ezek a settlementek jó felerészben vallási alapon keletkeztek, teljesen világi vezetők kezében, azonban különös gonddal a hitélet ápolására. A két különböző jellegű settlement az elért eredmény különbözőségében is eltér egymástól; mert éppen nem a vallási alapon működő settlementek vezetőinek kijelentése szerint amazok észrevehetően többet érnek el a lelkek nemesítésében.

Ezt azért tartottam szükségesnek megemlíteni, mert fontosnak tartom abból a szempontból, hogy hazánkban is az általános művelődésre irányuló szabadtanítás mozgalmát eredményesen csak úgy intézhetjük, ha népünk sajátos gazdasági, társadalmi, faji, szellemi, lelki és egyéb viszonyait gondos figyelem tárgyává tesszük és a mozgalmat a szerint irányítjuk; nem pedig a modern életből sarjadzott képzelt igazságokkal, mert így csak levegőben építünk. Korántsem azt mondja ez, hogy a szabad tanításban a gondolat bilincsekben legyen; ellenkezőleg, a gondolatok között is szakadatlanul folyik a létért vívott küzdelem. Azonban türelmesen, tiszta eszközökkel, szellemi fegyverekkel kell ezt a küzdelmet megvívni: gondolat gondolat ellen, szellemi erő szellemi erő ellen! Ez a küzdelem szabálya, mely különben is az eszmék küzdőterére egyedül illik: miként a könyv a kutató dolgozó szobájába, mint az újság és könyv a terembe, a hol előadnak, vitatkoznak. Győzelmet előbb-utóbb úgyis az erősebb, az életképebb arat. És itt még mindig a történelem gyermekes filozófiájában élünk, mely minden mozgalmat és változást egyes egyénekre vezet vissza, mely felfogást úgy a konzervatívoknál, mint a liberálisoknál észre lehet venni. A konzervatív optimizmus szerint jó lenne minden, csak radikális agitátorok ne lennének; a radikális optimizmus szerint jó lenne minden, csak ne lennének papok és uralkodók, kik minden fejlődésnek megakasztói. Egyik irány sem veszi észre, hogy a szociális kérdésben részben történelmi

örökséget, régebbi idők társadalmi nehézségeinek folytatódását kaptunk, részben az emberi természetben és életviszonyokban olyan okokat, melyek — ha ugyan változó alakban is — de állandóan szociális kérdést rejtenek.

Megismerve a szabadtanítás lényegét annak klasszikus földjén, Angolországban, vessünk csak rövid pillantást arra, hogy mely országokban találunk még annak mozgalmára? Az északamerikai Unió New-York államának nyugati oldalán, a természet gyönyörű helyén, Chautauquan, a 70-es évek elején, Vincent püspök alapított az évnek július és augusztus hónapjára terjedő művelődési mozgalmat, valóságos *school for the people*t, olyan egyének részére, kiknek szellemi szükségleteik vannak, de azokat otthon akár az idő, akár a serkentés hiánya miatt ki nem elégíthetik. Ma már ebben a mozgalomban a különböző egyetemek és collegek legkiválóbb tanítói vesznek részt. Ugyancsak Vincent püspök alapította meg az ottani irodalmi és tudományos olvasó tanfolyamot, melynek lényege az, hogy a kik tanulni szeretnének és nem tudják, hogy mit s miként, azok tagjai lesznek ennek a tanfolyamnak, melyet négy év alatt az előírt módon elvégeznek. A tantervet tanárok, tanítók állítják össze akként, hogy a tanuló a napi penumot 40 perc alatt elvégezhesse. A 3 nyári hónap szünidő. A tanuló minden hónapban nyomtatott utasítást kap az arra a hónapra megállapított feladatokkal és azokhoz szükséges könyvekkel, melyeket a hónap végével ismét vissza kell küldenie. Az első évre angol történelem és irodalom, a másodikra bibliai történet és irodalom, a harmadikra görög történelem és irodalom, a negyedikre a Science of every-day-life, a mindennapi élet tudományai. Igen jelentős egyik londoni settlement mintájára New-Yorkban néhány év előtt alapított *School of Philantropy*, mely például Boston, Chicago és St.-Louis is csakhamar követték: hogy nőket betegápolásra kiképezzenek, hogy azt ezután ne csak jótékonykodva, hanem hivatásszerűen gyakorolják.¹

Általában megtaláljuk a szabadtanítás mozgalmát a múlt század közepe óta csaknem minden kulturnépnél. A kis, de szellemi kulturájában oly jelentős Dánia volt kezdeményező ezen a téren. Ma már körülbelül nyolczvan népegyeteme van. Franciaországban a szabad iskolának kétféle jelentősége van; értik rajta a magániskolákat és a népszerű tudományos tanfolyamokat, mely utóbbihoz tartozó *Coopération des idées*-féle egyesülések az angol extensionek mintájára alakultak. Ilyen van ma Franciaországban vagy harmincz. Megtaláljuk ezt a mozgalmat Hollandiában és Belgiumban is.

Németországban évtizedek óta nincsen olyan szabadelvű egyesület vagy munkásegység, melyben különböző tudományokból könnyen érthető előadásokat ne tartanak. Az angol irányban meginduló esetleges mozgalomnak akadálya itt a szociáldemokraták sajtója, mely olvasóit inkább jól fegyelmezett kiséretnek nevelte, mint egyéni önségélyre.

Ausztriában is találunk a budapesti népakadémia, szabad liceum, University Extension (most már kolozsvári) alakjához is hasonló mozgalomra.

¹ Érdekesen és igen tanulságosan fejtegeti a szabadoktatásnak Amerikára vonatkozó jelentőségét dr. Else Conrad a *Concordia*, *Zeitschrift der Zentralstelle für Arbeiter-Wohlfahrtseinrichtungen* 1902. 3. és 1907. 9. füzetében.

Itt be is fejezhetjük vizsgálódásunkat, ha az elmondottakból az eredményeket is levonjuk. Láttuk, hogy a mai társadalmi viszonyok nem nyújtanak lehetőséget arra, hogy minden egyes egyéniséget szabadon kifejtthesse és így az egyének nem mint a sajátos erők csomópontjai jelennek meg a társadalomban. A szabad egyéniség elvét sérti az, hogy személyek igen sok esetben csak mint eszközök szerepelnek, anélkül, hogy czélnak is tekintetnének.

De vajjon lehetséges volna-e ez másként? A kik ezt kétségbe vonják, úgy gondolkoznak, hogy a mint a természetben, úgy a társadalomban is kérérlhetetlen törvények uralkodnak. Ilyen a kereslet és kínálat törvénye, mely szerint munkánkért csak annyit kapunk, a mennyit a piacon azért adhatnak. Ettől a törvénytől főként azok szenvednek, kik a piacon csak munkaerejükkel jelennek meg. Ezeknek nem lesz biztos anyagi létük és ezért sem idejük, sem erejük nem marad ahhoz, hogy a szellemi kultúrában is részesedhetnének. Ez sohasem volt másként, mert másként nem is lehet. Azonban szükséges, hogy az anyagi munka elvégeztessék. S hogy egy kis csoport a szellemi kultúrán dolgozhassék, szükséges, hogy a társadalom szükségleteiért a nagy tömeg dolgozzék. És hogy az emberi nemnek erre az elitjére világító fény szóródjék, a nagy tömegnek sötétségben kell botorkálnia. Sőt nem is lenne üdvös, ha ebből a kis körből a nagy tömegre túlságos fény vetődne. Hiszen az a természetes munkamegosztás, hogy egyesek gondolkoznak, mások dolgoznak és a gondolkozás a munkát könnyen megrontaná vagy elégedetlenséget és nyugtalanságot okozna és ezzel az egészséges rendet zavarná. De meg a kiváltságosak úgyis többet adnak a tömegnek, mint a mennyit azoktól nyernek, úgy, hogy szívtelenségről vagy embertelenségről nem lehet szó. És ha azok, kik a tömeghez tartoznak, mégis azt éreznék, hogy az ő életük, melyet viselni kénytelenek, értelmetlenül fájdalmas, úgy vígasztalják meg magukat földi kinlódásukért az egyházak túlvilági ígéreteivel.

Ezzel ellentétben mások úgy gondolkoznak, hogy az u. n. társadalmi természet törvények csak kifejeződései bizonyos társadalmi rendnek, mely részben éppen erőszak és hatalmi túlkapások következtében állott elő. Hogy egyes egyének a nagy versenyben olyan jelentékeny előnyöket élveznek, az az igazságtalanságnak következménye, melyet meg kell javítani. Milyen joggal beszélnek ma tulajdonképpen társadalmi rendről? Az emberek versenyében tulajdonképpen az állatoknak létért vívott küzdelme folyik, csak palástoltabb alakban. A jelenlegi társadalom egyáltalán nem nyugszik erkölcsi és emberi elveken, hanem erőszakon és egoizmuson. Az egész társadalmat le kell rombolni és akkor beszélhetünk majd arról, hogy a romok helyére mit kell építeni. A munkásosztálylyal szemben a többi osztály csak reakzionárius tömeg. — Íme, a kik az akarat determinált voltát hirdetik, mégis az akarattal mindent megoldhatónak vélnék!

Hol itt már most az igazság? A két ellentétes nézet egyszer találkozik egymással abban az állításban, hogy a társadalomban éles ellentét, dualizmus áll fenn. Ezt az ellentétet az egyik hasznosnak, legalább is szükségesnek tartja, a másik embertelennek és ha megvan az akarat, úgy könnyen megoldhatónak.

Ezekkel szemben megállapíthatjuk, hogy az erkölcsi fejlődés

folytatta azt, a mit a természeti, többé-kevésbé öntudatlan fejlődés megkezdett. Az emberi akarat semmiből semmit sem teremthet, csak a természettől megvetett alapokra építhet tovább. Tehát arról van szó, hogy a meglevőben keressük a kiindulást és a jövő csírát. S ha ezek egyáltalán hiányzanak, lesz csak reménytelen a jövő. Azonban az éppen előbb említett ellentétes felfogásokat követve, mindkettő a reménytelenséghez vezet. Az első, felfogásában legalább, konzekvens, mert a társadalmi dualizmust természetes állapotnak tekinti s így semmi okot nem lát arra, hogy az ellen küzdjön. A másikkal szemben azt a kérdést vetjük fel: ha a jelenlegi társadalomban egyáltalán semmi sincs, a mi értékes lenne, honnan gondolja az erőket szerezni, melyekkel az új társadalom felépítésén dolgozni akar? Az erőket, melyeket mi alkalmazunk és használunk, mindig a múlt teremtette, mert a kultúra voltaképpen nem egyéb, mint erőátvitel és fokozás. Éppen ezért a történetileg átszarmazottnak feltétlen elátkozása nem fér össze a jövőbe vetett vérmes nagy reményekkel. De mit látunk? A kik nálunk ezeket hirdetik, az u. n. modern szociológusok, azok legnagyobbrészt csodálatosképpen ahhoz a fajhoz tartoznak, melynek nincsen történelme. Az a faj, melynek nincsen történelme, azután nem is bír érzékkel a történelem kontinuitása iránt. A társadalmakban csak mint bomlasztó elem szerepel. Szükség van ugyan erre is, a mint szükség van élesztőre és az építkezéseknél dinamitra, de ez még nem ad meg mindent, a minthogy az élesztőt nem lehet megenni, a dinamit pedig még nem építkezés!

Azonkívül van egy fontos körülmény, melyet, hogy úgy mondjuk, sem a konzervatív, sem a liberális irány észre nem vesz; nevezetesen, hogy a társadalmi ellentét nem olyan erős, mint a hogy azt hirdetik. Hogy azt most mégis erősebben érzik, mint annakelőtte, annak az az oka, hogy az az ellentét általánosan öntudatra ébredt. A társadalomnak ma minden rétege, osztálya hallatja szavát és ezzel a társadalom szellemi egysége el van nyitva és nyitva az út ebben az irányban a továbbhaladásra. Ide kell most a szabadtanításnak általánosan helyezkednie és itt kell megnyitni az utat az erkölcs-szellemi tökéletesedés felé, melyből aztán igazi egyéniségek emelkedjenek ki!

A szabadtanítás mozgalma azonban csak akkor jut teljes kifejlődéséhez, ha nemcsak a köznapi tudomány igazságaival ismertet meg, hanem a magasabb műveltségnek hiányait is tudja pótolni, ha általános műveltséget tud nyújtani, figyelemmel a különböző hivatásúakra, azoknak, kik iskoláikban ahhoz nem juthattak. Fel tudja kelteni tagjaiban a művészi érzést.

A kik tiltakoznak az ellen, hogy a boldogság jutalomnak tekintésük és a boldogságot az emberi élet céljául tűzik ki, voltaképpen azt erősítik, a mi ellen küzdenek; mert a boldogságot józanul csak cselekvéseink eredményeképpen képzelhetjük el. Ha a boldogság cél, akkor ennek a célnak elérésére akarnunk és cselekednünk kell, hogy azt elérjük, megvalósítsuk és a célét természetesen csak akkor érjük el, ha cselekvésünk — mint eszköz — a célnak megfelelő volt. Ekkor annak *jutalmaként* megkapjuk és élvezzük a boldogságot, mint *végcélját* az emberi életnek.

A két felfogás között a valódi különbség tehát nem a cél és jutalom között van, mert ez, mint láttuk, egy jelentőségű is lehet, hanem a boldogság elérésére gondolt módokban. Az egyik a boldogságot

főként az egyéni munka, önfegyelmzés, önfejlesztés eredményének tekinti, melyért dolgozni kell, a másik mint célt könnyen elérhetőnek tartja, ha a világnak az oktatásból eddig kizárt osztályokra kedvezőbb átalakítása megtörtént. Pedig a jelen cél elérése nem éppen olyan egyszerű, mint a hogyan azt az utóbbiak gondolják. Mert az igazi boldogság nem társadalmi, hanem merőben egyéni feltételektől függ, melyeket mindenkinek magának kell kivívnia. A boldogság az egyén erkölcsi kifejlődésétől függ, ez pedig sokkal individuálisabb — mert főként egyéni munkától függő, — mint az intellektuális munka és annak eredménye, mely történelmi és társadalmi produktum.¹

De a kik a boldogságot állandóan végcélul hangoztatják, kevesebbet foglalkoznak már a boldogság természetének közelebbi megjelölésével. A szabadtanítás útján meg akarják tanítani az embereket boldogságuk keresésére (Pikler), anélkül, hogy megmondanák, hogy a boldogságot miben találhatják meg. A világot kedvezőbbé akarják alakítani, eszközük hozzá a felforgatás, mely — minthogy a jövő képe volta képpen csak fantasztikus lidérczfény — csak értékek pusztulásával járna s az elpusztultak helyébe semmit vagy csak igen keveset adhatnának. Ennek a fejlődésnek érdekében kívánják, hogy ne álljuk útját olyan ideálok megrögzítésével, melyek csak a jelenkor ismereteinek felelnek meg. És ugyan mi nagyot akar ez jelenteni, hiszen az ember eszményei szellemi természetének titokteljes mélyéből ébrednek a mindenkor adott külvilág ösztönző hatása alatt. Az erkölcsi ideálok pedig abszolút értékük van; miféle eszményekre akarhatnánk tehát befolyást engedni a jövő ismereteinek, melyeket nem is ismerhetünk? Nem a nagyobb boldogság, hanem a magasabb erkölcsi lét az, a miért küzdenünk kell. Igen, semmit se tanítsunk anélkül, hogy meg ne értessük, hogy a megismerés, a tudás, az akarat öntudatos érvényesülése az erkölcs-szellemi létet fokozza és ez erőt, hatalmat ad az életben mindaddig, míg az ember meg nem szűnik erkölcsi lény lenni. Csak ez lehet az emberi cselekvések imperatívusa és ez általán meghozza a boldogságot is, melyet, mint az egyéni végkifejlődés virágját, csak óhajthatunk, de a mely nem lehet irányítója az ember cselekvéseinek. Különösen szüksége van erre a kereskedői, ipari és szabadhivatalnoki pályán működőknek, kik korán elhagyják iskoláikat, így ezeknek az ismeretek iránti érdeklődését ébren tartja és tovább fejleszti. Tanítók, tanítónők a szűkkörű tanítóképzőintézetek hiányait ezen az úton pótolhatják, a minthogy a budapesti szabad egyetem és a berlini Humboldt-Akade-

¹ Érdekesen jellemzi ezt a különbséget Bochkor Mihály dr. *A katolikus világnézet szociális integrációja* (Budapest, 1907) cz. munkájának 69. lapján: „A múltak... kutatásainak, fáradozásainak eredményeiről elegendő a közlés útján tudomást szerezni, azt a kincset már el is sajátítottam, örökölttem. Az erkölcsi eredményeket nem elég tudnom, keresztül is kell vinnem!” Hasonló gondolatot találunk Bucklenél, *History of civilisation in England* I. 139. l. „... the intellectual principle has an activity and a capacity for adaption. But the good deeds effected by our moral faculties are less capable of transmission; they are of a more private and retiring character; while, as the motives to which they owe their origin, are generally the result of self-discipline and of self-sacrifice, they have to be worked out by every man for himself; and thus begun by each anew, they derive little benefit from the maxims of preceding experience, nor can they well be stored up for the use of future moralists.“

mie statisztikai adataiból azoknak érdeklődése a tanfolyamok iránt világosan kitűnik.

Különösen hangsúlyozni kell, hogy társadalmunknak egész fele, értem a nőket, kiváltképpen a népnevelésre hivatott. Hogy leányok, asszonyok ennek a hivatásnak minél tökéletesebben megfelelheszenek, ez a szabadtanítás legszebb feladatai közé tartozik. Ne hozzuk elő azt az annyiszor hangoztatott mondást, hogy a nőnek természetes hivatása nem a tudományos foglalkozás, hanem a család és a háztartás gondozása. Mintha a női nem erre a kétségkívül igen üdvös hivatásra már a természettől elegendő szellemi készültséggel bírna! Az állat kétségkívül el van látva az anyaság és az utódok gondozásához szükséges ösztönökkel. Az emberre nézve egyenesen barbár dolog lenne, ha az ember a család és a gyermekgondozás tekintetében tényleges vagy vélt ösztönökre hagyatnék. Minden hivatásban becsüljük a tanulással szerzett képzettséget, egyedül a feleség és anya hivatása legyen kivétel? Saját testünknek és a gyermeknek gondozása megköveteli a feleségtől és az anyától, hogy ő a nő és gyermek szervezetével, annak funkcióival és higiénijával tisztában legyen. És minthogy a gyermeknek erkölcsi és szellemi nevelése első időben az anya feladata, így csak kívánatos, hogy a nevelésben is járatos legyen. És hogy a nő a férfi tevékenységét értelemmel és szimpátiával követhesse és szükség esetén tanácsadója lehessen, kell, hogy szellemi és szociális téren lehetőleg jól tájékozódva legyen. Az a nagy befolyás, melyet a nő a családra és ennek következtében az egész erkölcsi, vallási és politikai fejlődésre gyakorol, képességeinek lehető gazdag kifejtését kívánja meg. Hogy csupán szalonbaba, háremhölgy vagy gazdasszony legyen a család parancsolója körül, olyan szerep, melynek méltatlan voltát a modern ember mind élenkben érzi. Az iskolákban sok hiányzik mindabból, a mik a nőt magasabb hivatására kellőleg előkészíthetnék. Hogy a közönséges leányiskolák és intézetek mennyire mögötte maradnak feladatuknak, azt eléggé mutatják eredményeik. Helyezzük csak belé magunkat egy táncszmultság társalgási szellemébe, ahol fiatal leányok és fiatal emberek találkoznak egymással. Mindkét részről azon fáradoznak, hogy valamiképpen együtt szórakozzanak. Rendes körülmények között azonban milyen siralmasan sikerül ez a próbálkozás. Szerelmes szavakon, izgalmas féltékenykedéseken, kicsinyes intrikákon, nevetséges traccson kívül, a közös szórakozásokon egy kevés zenélést, szavalatot, színházat és regényolvasást kivéve, nehezen találnak komolyabb és érdekesebb tárgyat. Nem csoda azután, ha bölcselek, mint Schopenhauer és Nietzsche, az egész női nemről rosszaló ítéletet mondtak, mely talán még sem illeti meg joggal az egész nemet. A szabadtanítás a mutatkozó hiányokat is jelentékenyen pótolni tudná! A nőnek önálló fejlődéséről és tevékenységéről eddig csak mint lehetőségről és annak jogosságáról beszéltek. Itt azonban nemcsak jogról, hanem kötelességről is szó lehet. Minden egyes individuumnak feladata, hogy egyéniségéből minél többet kifejezésre hozzon, hogy ezzel helyét a társadalomban, mint annak tagja, minél teljesebben betöltse. A mit a nő követel, mikor emancipációjáért küzd, az tulajdonképpen az a jog, hogy kötelességét az emberiség érdekében kifejtendő közös feladatok szolgálatában teljességgel megtegye. Az Északamerikai Egyesült Államok oly mozgalmában

a dolognak ez az oldala igen szépen és érdekesen kitűnik. Az észak-amerikai nő akkor követelte először ezt a jogot, mikor ez a jog kötelességének teljesítésére szükséges volt. A nő szabadabb helyzete érdekében megindult mozgalom a négeremanczipáció ügyében kifejtett tevékenységből indult ki. A mozgalomnak mindjárt a kezdetén élénk részt vettek abban a hölgyek. Nyilvános fellépésüknek joga azonban ebben a szép és nagy érdekekben, mint a milyen a négeremanczipáció, mindjárt kezdetben heves ellenzésre talált, a mi 1840-ben a londoni rabszolgaellenes meetingben érte el csúcspontját, mikor az amerikai női követeknek a bebocsátását meg akarták tiltani; mert a nőnek ilyen fellépése *az ország erkölcsét és az isteni törvényeket* sérti. Ekkor indult meg a nő emanczipációjának a mozgalma s ma már nincsen angol nő, ki valami irányban kifejezést ne adna érdeklődésének a társadalom iránt, melyben ő is él, melynek ő is egyik igen fontos tagja. Azért hát magyar hölgyek, vegyenek Önök is részt korunknak és az emberiségnek nagy, komoly, mély eszméletében! És mindazok, kik a társadalom művelődéséért, erkölcsi fejlődéséért lelkesedni tudnak! Nem hatalmas dolog-e ebben a munkában segédkezni? Mit ér az élet, ha nem tudjuk a létnek legmagasabb elveivel azt összeegyeztetni? Nem a mi alacsony, kicsinyesen egoisztikus és élvezetsóvár Enünk az, a mi értékes, hanem a benső létnek a nagysága, a bennünk élő *Isten*, a jobb, a szebb, az eszményibb *Én!*

Ifj. dr. Erődi Béla.

A Földközi tenger művelődésének hatása újabb kőkori temetkezéseinkre.

Az *ipar* s a nyomában járó *kereskedelem* mindenha egyik leg-hatalmasabb eszköze volt a népek egymásközt való érintkezésének. A mi jót, hasznosat és szépet teremt az emberi képesség és szorgalom, nem marad szükre szabott területen, hanem a körülmények szerint az emberiség közkincsévé válik, mert az egymásra utaltság kölcsönös érintkezést teremt s közvetítő forgalmat hoz létre.

„A szükség és a haladásra való törekvés legjobb tanítómestereink“ — mondja W. v. *Landau*.¹ Hozzátehetjük, hogy egyúttal eles ösztökéi a fejlődésnek, mely éppen a népek kölcsönös érintkezésén alapul.

Ha valamely ország vagy terület népessége annyira megsűrűdik, hogy rajukat bocsájt ki, vagy kívülről jövő támadások miatt nyugalmassabb helyre telepszik, szóval vándorlásnak indul; a népek életében az érintkezés és kölcsönhatás szempontjából annyira fontos útját járja meg a fejlődésnek és az egész emberiségre való hatásának.

Archaeologiánk szempontjából Amerikát és Ausztráliát figyelmen kívül hagyva,² kétségtelen, hogy a többi három világrész művelődési területei két nagy csoportra oszthatók. Az egyikbe soroljuk a földközi tengeri kultúra nagy egységébe tartozó területeket, a másikba a vele szervesen össze nem függő, de hatását átszivárgó művelődésébe többé vagy kevésbé érezhető területeket.³

Akár az egyiket, akár a másikat vizsgáljuk, nem lényegtelen, hogy az illető terület földrajzi és természeti viszonyai milyenek és főképpen nem mellékes az, hogy vajjon az illető terület beleesik-e azokba a fontos útvonalakba, vagy azok mellékágazásaiba, melyeken át a műveltség a központokból terjedni szokott.

Bár Magyarország földrajzilag egységesen meghatározott terület, a művelődési hatások szempontjából mégis egyike Európa legszerencsésebb fekvésű országainak. Azzá teszik: központi fekvése, íggyőleges

¹ Ex oriente lux I. 165. l.

² Az újabb kutatások egyre több emléket hoztak felszínre az amerikai és ausztráliai, különösen az amerikai őskornak, a miben *C. Rau* s mások buzgólkodtak leginkább. Ezek az emlékek sok tekintetben megegyeznek a Földközi-tenger művelődési körébe tartozó területek emlékeivel. Hogy azonban köztük miféle ösz-

szefüggés van, csak sejtenünk lehet, ha a köztük egykor létezett területi kapcsolatra gondolunk.

³ *Pósta Béla*: A Nagy Magyar Alföld régészeti felkutatásának feladatai. (A Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Szövetsége 1906. május 24. ülés jegyzőkönyve 37. l.)

tagosultságának, vizeinek kedvező eloszlása, a természeti adományokban való bősége s az őt környező területekkel való kényelmes összekötő útjai.

E dolgozat célja ama hatás kimutatása, melyet a földközi tengeri kultúra gyakorolt hazánk újabb kőkorának temetkezéseire.

*

Magyarország őskori kultúráját a régibb kőkor emlékei vezetik be. A miskolczi kőszakóczák u. i., melyeknek palaeolith voltát *Herman Ottó* annyi buzgalommal bizonyította,¹ az ellenvetések dacára² a palaeolith korból valóknak bizonyultak.³

Sokkal szórványosabbak azonban e korbéli hazai leleteink, semhogy ez idő szerint tiszta képet tudnánk magunknak alkotni róla. Ezért azután őskori kultúráinkról szólva, rendszerint az újabb kőkorral szoktuk kezdeni. E kultúra fejlettségi fokáról, az azt hordozó népesség különböző életviszonyairól és azokról az összeköttetésekről, melyekben más területek népességével állottak, az idő és a véletlen által megőrzött emlékeink beszélnek. Ezek azonban nem egyformán beszédesek. A legértékesebbek sírleletekből kerülnek felszínre, utánuk sorakoznak az egykori telepések lakóházaiban, tűzhelyei körül találtak, végül a telepeken szétszórta előkerült maradványok, melyek leginkább nélkülözik a pontos megfigyelést.

E korszak temetkezésének módja hazánkba, az eddigi kutatások alapján, égetetlen; formája: zsugorított fekvő, ülő és kinyújtva hanyatt fekvő. A zsugorított fekvő temetkezésben a meghalt térdeit felhúzzák, kezeit összetéve feje alá, vagy melléje helyezik s különböző keltezésben jobb vagy bal oldalára fektetik. Az ülő temetkezésnek egyik formájában a térdeket felhúzzák s guggolónak, kuporodónak említik, a másokban a lábak nyújtottak. Hazai leleteink alapján nem szólhatunk ez idő szerint az urnában való temetkezésről és a halottégetésről. Külföldi leletekben is aránylag kevés számban fordulnak elő a temetkezésnek előbb említett formái mellett. Az urnában való temetkezésre a thrák Chersonesoson találunk példát. A mennyiben azonban az urnákat vízszintesen helyezték a sírba, zsugorított fekvő temetkezésnek tekinthető.⁴ A Kaukázusban egy Kala-Tapa mellett való kurgánban, urnában, ülő temetkezést konstátáltak, felhúzott térdekkel. Kezei le voltak eresztve, arca Keletre nézett. Mellékletei: mélyített díszű edények és kővéső. Az urna természetes helyzetben volt beleállítva a kurgánba. Ez tehát megtartotta az ülő temetkezés formáját.⁵ A Lobositz (Csehország) környékén s tőle Délkeletre — 1897-ig talált 22 — égetett temetkezéshez⁶ eddig

¹ Arch. Ért. u. f. XIII. 1—25. l.; 187—88. l.

² Arch. Ért. u. f. XIII. 186. l. — Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn 1893. 1—3. f.; Földrajzi Közlemények XXIV. K. 18—23. l.

³ Papp Károly: Miskolcz környékének geológiai viszonyai. (Külön lenyomat a Magy. Kir. Földtani Intézet Évkönyve XVI. k. 3. füzetéből.)

⁴ Tréd Troyon: „Lettre a M. A. Bertrand sur l'attitude repliée dans les sépul-

tures antiques. (Revue Archéologique) V. évf. IX. k. 296. l. és Nadaillac: „Moeurs et Monuments des peuples préhistoriques“ 293. l. *Wosinsky*: „Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel III. 71. l. után.

⁵ Zeitschrift für Ethnologie u. Ethnographie 1898. Verhandlungen des Berl. Ges. 317. l.

⁶ Zeitschrift 1897. Verhandl. 42—43. l. és u. o. 1. sz. jegyzet.

csak a kievi kormányzóságban lelt neolith égetett temetkezés csatlakozik.¹

Hazai leleteinkben aránylag kevés szakszerűen kiásott és pontosan megfigyelt temetkezésünk van e korból. A pontos megfigyelések hiányát különösen oly helyeken érezzük, hol a kőkultúra nyomain egy későbbi kultúra épült fel.

Zsugorított fekvő temetkezést észleltek Erdélyben: Bedelön (Tordaaranyos vm.)², Gyertyánoson (Tordaaranyos vm.)³, Vláházán (Alsófehér vm.)⁴, Nagyiklódon (Szolnokdoboka vm.)⁵; a felvidéken: Geszten (Borsod vm.)⁶, Szécsény vidékén (Nógrád vm.)⁷; a Dunántúl: Lengyelen (Tolna vm.)⁸, Tevelen (Tolna vm.)⁹; — a délvidéken: Bogojeván (Bácsbodrog vm.)¹⁰, Monostorszegen (Bácsbodrog vm.)¹¹, Pusztarábolyon Poroszló határában (Temes vm.)¹²; — a Nagy Alföldön: Szentes határában (Csongrád vm.)¹³, Ajak és Kisvárdá közt (Szabolcs vm.)¹⁴, a lebői telepben (Maros-Tisza szöge)¹⁵ és Tószegen (Pest vm.)¹⁶. Zsugorított temetkezésről, hőzelebbi megjelölés nélkül, értesülünk még a következő helyekről: Kécsa (Torontál vm.)¹⁷, Gyirok (Temes vm.)¹⁸, Jassenova (Temes vm.)¹⁹.

A hazai újabb kőkornak ez a temetkezési formája szorosan csatlakozik a megfelelő külföldi analógiákhoz. Ilyeneket állapítottak meg Alsóausztriában: Röschtznél²⁰; Csehországban: Lobositznál²¹; a radonci sírmezőben²²; Schallanon²³; Jicinnél²⁴; Malé Čičevicenál;²⁵ Németországban: Keletporoszországban²⁶; Gröna mellett (Anhalt)²⁷; Weimaron a Wörthstrasse 17. sz. ház alapozásánál²⁸; Worms mellett (Rhein Hessen)²⁹; Kirchheimnál (an d. Eck)³⁰; Angolországban: Roundway-Hill-nél³¹; Beker-Villen³²; Swinkve-Hill mellett³³; East Kennetnél³⁴; Parcelly Haynál³⁵;

¹ Archiv für Anthropologie XXI. 154. l.

² Alsófehér vm. monographiája II/1. 21—22. l.; Arch. Ért. u. f. XI. 66—69. l.

³ U. o. 20—21. l. Arch. Ért. u. f. XI. 65—66. l.

⁴ Alsófehér vm. monogr. II/1. 18—20. l.

⁵ Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának 1903. évi még kiadatlan ásatása.

⁶ Arch. Ért. u. f. XXII. 281. l.

⁷ Arch. Ért. r. f. XIV. 39. l.

⁸ Leletek a lengyeli ősk. telepről. Arch. Közl. XIV. 1—90. l.; XVI. 45—221. l.; — *M. Wosinsky*: Das praehistorische Schanzwerk v. Lengyel. Budapest. I. 1888. II. 1890. III. 1891.

⁹ Tolna vm. története I. 200—201. l.

¹⁰ Arch. Ért. u. f. XVIII. 256—257. l.

¹¹ Arch. Ért. u. f. XXV. 241—249. l.

¹² Arch. Ért. u. f. XXI. 362—363. l.

¹³ Arch. Ért. u. f. XXIII. 18. l.

¹⁴ Arch. Ért. r. f. III. 221—222. l.

¹⁵ Arch. Ért. u. f. XXIV. 76—80. l.

¹⁶ A Magyar Nemzeti Múzeum 1907. évi ásatása.

¹⁷ *Milleker B.* Délmagyarország Régi-ségelei a honfoglalás előtti időkből. 60. l.

¹⁸ *Ortvay*: Temesvármegye és Temesvár város története I. 217. l.

¹⁹ U. o. 127. l.

²⁰ Mittheilungen d. anthr. Ges. i. Wien XVII. 65. l.

²¹ Zeitschrift 1895. Verhandl. 354. l.; — u. o. 1897. Verhandl. 42—43. l.

²² Mittheilungen d. anthr. Ges. i. Wien XVI. K. I. II. Heft. 56. l.

²³ U. o. IV. Heft 188. l.

²⁴ U. o. IV. Heft 190. l.

²⁵ Wosinsky i. m. III. 66. l.

²⁶ Zeitschrift 1891. Verhandl. 754. l.

²⁷ Zeitschrift Verhandl. Sitzung v. 19. Jul. 1889.

²⁸ Zeitschrift 1892. Verhandl. 250. l.

²⁹ Zeitschrift 1897. Verhandl. 464—467. l.

³⁰ *Dr. C. Mehlis* Stud. z. ält. Gesch. d. Rheinlande V. Abt. 3. I. I. t.-c. Wosinsky: i. m. III. 60. l. után.

³¹ *Helwald*: Der vorgeschichtliche Mensch, Leipzig 1880. 425. l.; Archaeologia XLIII. 2. rész. 317. l.

³² Wosinsky: i. m. III. 56. l.

³³ Mittheilungen d. anthr. Ges. i. Wien XIV. K. 188. l.

³⁴ Archaeologia XLIII. K. 2. rész 315. l.

³⁵ Archaeologia XLIII. K. 2. rész 322. l.

Skótországbán is ismerünk zsugorított temetkezést.¹ Franciaországban a Cap Blanc mellett találtak ilyent; Svájcban Pierra-Portaynál és a chatelardi szőlőhegyen Latry mellett, valamint a bonmerzongi síkon²; Olaszországban Santilaro d'Enzanál,³ Cantelupón⁴ és a finalei barlangokban⁵; Portugáliában Mugennél.⁷

Tovább követhetjük e temetkezési formát Afrikában. Lelőhelyei: Oran (Algir)⁸, El-Amrah⁹, Kawamil¹⁰, Silsileh¹¹, Neguada¹², Ballas,¹³ El-Kab,¹⁴ Deshasheh¹⁵; Kisázsziában Hissarlik közelében „Hanai-Tepech“-en¹⁶ Babylonban Nabuchadnesar palotája mellett.¹⁷

Az üllő-temetkezés nyújtott lábakkal hazánkban a következő leelőhelyekkel szerepel: Sepsiszentgyörgy (Háromszék vm. Várad József-utca),¹⁸ a csókai Kremenyák (Torontál vm.),¹⁹ Csep (Komárom vm.),²⁰ Csepel-sziget,²¹ a kiskarteli puszta Aszód és Pusztavarsány közt (Pest vm.),²² Az üllő temetkezés felhúzott térdekkal (guggoló vagy kuporodó) pedig előfordult: Királyhelmece (Zemplén vm.),²³ a Versec-vidéki Ludos határ-részben (Temes vm.),²⁴ Versec város nyugati szélén (Temes vm.),²⁵ Stari Dubovácna,²⁶ Dettán (Temes vm.),²⁷ Tápiófarnoson (Pest vm.),²⁸ Aszód és Pusztavarsány közt (Pest vm.),²⁹ Kisvárda és Anarcs közt (Szabolcs vm.),³⁰ Csepen (Komárom vm.)³¹ és Sarkadon (Bihar vm.)³²

A külföldi analogiák éppen olyan bőséges számban fordulnak elő, mint a zsugorítva fekvő temetkezéseknél. Lelőhelyeik, és pedig a) a guggolóké, vagy kuporodóké: Csehországban: Klein-Czernosek³³ és Gross-Czernosek;³⁴ Alsóausztriában: Weikersdorf;³⁵ Galiciában: Kočjubince;³⁶ Oroszországban a Radzimin mellett való tumulus;³⁷ Németországban: Wiskiauten,³⁸ Tempelberg mellett az Elbe és Odera közt,³⁹ Neubrandenburg,⁴⁰ a Ranis mellett levő tumulus,⁴¹ Butzbach,⁴² Hinckel-

¹ *Nadaillac*: Moeurs et monuments 300. l.

² *Wosinszky*: i. m. III. 54. l.

³ *Wosinszky*: i. m. 58, 59. l.

⁴ *Bulletino di Paletn. Ital.* VII. évf. VIII. t.

⁵ *Bulletino di Paletn. Ital.* X. 148. l.

⁶ *Zeitschrift* 1898. Verhandl. 247—249. l.

⁷ *Hoernes*: Urgesch. d. Menschen 232—233. l.

⁸ *Materiaux* 1888. 209. l.

⁹ *J. De Morgan*: Recherches sur les origines de l'Égypte 1897. 132. l.

¹⁰ U. o. 133. 136. 140. l.

¹¹ U. o. 135. l.

¹² *Dr. R. Forrer*: Über Steinzeit-Hockergräber 7. l.

¹³ U. o. 9. l., a 103. urnában.

¹⁴ U. o. 9. l. agyagedényben.

¹⁵ U. o. 13. l., a 120. sz. fedeles faszekrényben.

¹⁶ *Schliemann*: Ilios 789. l.

¹⁷ *Wosinsky*: i. m. III. 72. l.

¹⁸ *László Ferencz* múzeumőr szóbeli közlése.

¹⁹ *Arch. Ért. u. f.* XXVI. 446—448. l.

²⁰ *Arch. Ért. r. f.* II. 221. l.

²¹ *Arch. Ért. r. f.* XIII. 50. l.

²² *Arch. Ért. r. f.* VI. 45. l.

²³ *Arch. Ért. u. f.* XIV. 251—252. l.

²⁴ *Arch. Ért. u. f.* XI. 285. l.

²⁵ *Milleker B.*: i. m. I. 160. l.

²⁶ *Arch. Ért. u. f.* XVIII. 103—106. l.

²⁷ *Milleker*: i. m. III. 1. füz. 27. l.

²⁸ *Arch. Közl.* VII. 178. l.

²⁹ *Arch. Közl.* VI. 145. l.

³⁰ *Arch. Közl.* 221—223. l.

³¹ *Arch. Ért. r. f.* II. 221. l.

³² *Arch. Ért. u. f.* XIX. 259—260. l.

³³ *Zeitschrift* 1895. Verh. 684—689. l.

³⁴ U. o. 354. l.

³⁵ *Mitth. d. anthr. Ges. i. Wien* VI. 275. l.

³⁶ *Kohn u. Mehlis*: Materialien zur Vorgeschichte d. Menschen i. oestlichen Europa 99—102. l.

³⁷ *Dr. C. Mehlis*: Studien V. Abth. 54. l.

³⁸ U. o.

³⁹ *Archiv f. Anthropologie* VII. 190. l.

⁴⁰ *Wirchow*: Beiträge zur physischen Anthrop. der Deutschen 354. l.

⁴¹ *Weinhold*: Die heidn. Todtenbestattung in Deutschland I. 159. l.

⁴² *Zeitschrift* 1892. Verhandl. 548. l.

stein;¹ Angliában: Parcellay-Hay;² Belgiumban: Spy,³ az Equehen⁴ és az Orrony mellett levő barlang;⁵ Franciaországban: Mont St. Jean,⁶ Mane-lud,⁷ Luzarches és Varennes,⁸ Finistère departement,⁹ a veneci barlang,¹⁰ a Cruzanchei barlang¹¹, a Chauvaux mellett levő barlang;¹² Svájcban: Thonon város;¹³ Keletafrikában: Bantus¹⁴ és Kaffern;¹⁵ az üldötemetkezéseké kinyújtott lábakkal: Oroszországban a podoliai Dnjestr mente,¹⁶ Zaluze;¹⁷ Csehországban: Klein-Czernosek;¹⁸ Németországban: Allstedt,¹⁹ Müncheberg.²⁰

A nyújtott-temetkezésnek csak két példáját ösmerjük hazai leleteinkből, az egyiket az Alsócsalóköz nemesócsai Halomdombról,²¹ a másikat Bojtról.²² A Halomdombon első ízben két emberi csontvázat figyelt meg *Végh Adorján* (hatot a munkások ástak ki), melyek „egymástól két méter távolságban, 60 cm. mélyen pusztá földben voltak eltemetve, mindkettő fejjel nyugatnak hanyatt kinyújtva, testhez zárt karokkal volt elhelyezve . . . mindketten középfajaikkal bírtak és épek voltak . . . közelebb megvizsgálva a koponyákat, azokat középpalkatúaknak találtam *egynek* kivételével, mely felnőtt egyéné volt s hosszú alkatú (dolychocephal) koponya volt.“ Körülöttük rosszul égett, szabad kézzel idomított edények töredékei, melyeknek anyaga kovaszemcsével, gyakran apró kavicscsal kevert; kova-, szarúkö- és obszidiánszilánkok, átfúratlan és átfúrt kőszerszámok. Fémnek semmi nyoma,

Ugyaníten később²³ még két csontvázat ásott ki. Koponyájuk brachycephal, egyiknek balhalántékán vágás volt látható, melybe éppen beleillett egy felette talált kőbalta éle.

Bojtról *Kovács János* említ²⁴ egy nyújtott temetkezést, az ebből kikerült csontváz jobb karja mellett kőalapácsot lelt, környékén pedig obszidiánszilánkok, cserépdarabok és tégladarabok (?) fordultak elő.

Nem sokkal számosabbak az efajta temetkezések e korból a külföldi leletekben. Lelőhelyük szerint megnevezve, álljanak itt a következők: Pomerániában: Löcknitz mellett Glasownál,²⁵ Glasow és Retzin közt²⁶; Angliában: Welts²⁷; Skóciából is említ Nadaillac²⁸; Franciaországban: Parcar Castellen, Ploubinec-erősség mellett, Saint Comenál,²⁹ a Marne kerületében mesterséges krétabarlangokban³⁰; Spanyolországban³¹;

¹ Archiv f. Anthr. III. 101—125. I.

² Archologia 43. K. 2. rész 320. I.

³ *Wosinszky*: i. m. III. 54. I.

⁴ *Nadaillac*: Die ersten Menschen u. die praehist. Zeiten 417. I.

⁵ U. o. és *Wosinszky*: i. m. III. 54. I.

⁶ *Wosinszky*: i. m. III. 53. I.

⁷ *Nadaillac*: Moeurs et Mon. 284. I.

⁸ *Materiaux* 1880. 186. I.

⁹ *Wosinszky*: i. m. III. 52. I.

¹⁰ *Nadaillac*: Moeurs et Mon. 284. I.

¹¹ U. o. 279. I.

¹² U. o. 279. I.

¹³ *Wosinszky*: i. m. III. 59. I.

¹⁴ *Fritsch*: Drei Jahre i. Südafrika 216. I.

¹⁵ *Fr. Müller*: Allgem. Ethnographie II. kiad. 179. I.

¹⁶ Archiv f. Anthr. VII. 83. I.

¹⁷ *Mitth. d. anthr. Ges. i. Wien* XIV. K. IV. Heft 187. I.

¹⁸ Zeitschrift 1805. Verh. 684—689. I.

¹⁹ Archiv f. Anthr. VI. Suppl. 1871. 76—77. I.

²⁰ *Kohn u. Mehlis*: Materialen II. 281. I.

²¹ Arch. Ért. u. f. VI. K. 47—49. I.

²² Arch. Ért. r. f. II. 149. I.

²³ Arch. Ért. u. f. VII. 166—171. I.

²⁴ Arch. Ért. r. f. II. 149. I.

²⁵ Zeitschrift 1891. Verh. 467. I.

²⁶ U. o.

²⁷ Archologia 43. K. 2. rész. 319. I.

²⁸ Moeurs et Mon. 300. I.

²⁹ *Paul du Chatellier*: Les époques préhist. et gauloises dans le Finistère (*Materiaux* XXII. 3. T. V. 1888. 513. és köv. I.)

³⁰ Arch. Ért. u. f. VIII. 365—366. I.

„L'archalologie praehistorique“ Par le Baron J. de Baye. Paris. 1885. ismertetése.

³¹ Arch. Ért. u. f. VIII. 435. I.

Portugáliában Mugemnél¹ zsugorított fekvő temetkezések közt; Afrikában; Deshashesen szintén zsugorított fekvő temetkezések közt,² végül Hanai Tepechen.³

Bármelyik formában történt legyen a temetkezés, a sírok, illetőleg a bennük elhelyezett csontvázak keltezése különböző. Nálunk éppen úgy, mint külföldön. E helyütt csak a hazai példákat soroljuk fel, azokból tiszta képet alkothatunk magunknak a külföldről is.

Ajak és Kisvárdá között ÉK—DNy irányú, baloldali fekvéssel; ugyanilyen a gyertyánosi s egyik vládházai, valamint a bedelői is, de jobboldali fekvéssel; É—D keltezést látunk a lengyeli első temető sírjainál jobboldali fekvéssel, a bogojevai, egyik vládházai sírnál, amott kettőnél is, melyek közül az egyik jobb, a másik baloldali fekvésű. Egy harmadik iránya a keltezésnek az ÉNy—DK jobboldali fekvéssel. A nagyiklói s egyik vládházai sírképviseli ezt a módot, míg egy másik sírt ugyancsak Vládházáról K—Ny irányban, jobboldali fekvésben találtak. K—Ny a tószegi is, de fekvése baloldali. Ilyen keltezésben találta Wosinsky a lengyeli második temető valamennyi csontvázát is.

A keltezésben ezek alapján a legnagyobb rendszertelenség uralkodik. *Wosinsky* ugyan a két lengyeli temetőnél szerzett tapasztalatok alapján ama valószínűségnek ad kifejezést,⁴ hogy talán a telep, sáncz kapúja befolyásolhatta a keltezés módját. Ez a feltevés azonban magától esik el, ha arra gondolunk, hogy ugyanegy telepben, vagy temetőben eltemetettek keltezése rendszerint más és más. Csak a vládházai sírokra hivatkozunk, mint legközelebb fekvő példákra, pedig a külföldiekre is hivatkozhatnánk, mert így van ez külföldön is.

E mellett mélyebb értelmet kell tulajdonítanunk annak a körülménynek, hogy a sírok tekintélyes része oly formán keltezett, hogy a bennük eltemetettek Kelet felé tekintenek. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy a primitívus életviszonyok között élő emberek szokásai között mindig van kapcsolat s ha ennek alapján utalunk arra a maig is élő szokásra, hogy a paraszt falusi asszony, vagy ember ágyát a házban a lehetőség szerint mindig úgy helyezi el, hogy a benne alvó Kelet, illetőleg a Nap felé tekintsen; hogy halottait K—Ny keltezésben úgy temeti el, hogy arczuk mindig Kelet felé nézzen; hogy imádságát rendszerint Kelet felé fordulva végzi: lehetetlen elzárkóznunk ama lehetőség feltevése elől, hogy a most említett keltezésben bizonyos törvényszerűségnek kellett lennie. A Kelet és a Nap köztudat szerint is elválaszthatatlan egymástól. Látjuk ezt a primitívus körülmények között élő mai ember különböző életviszonyaiban. Ha tehát áll a főtételünk, melyet a primitívus életviszonyok között élő emberről állítottunk, kétségbevonhatatlan az összefüggés a két szokás között. Már pedig, hogy az megáll, mi se mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy az őskort a természeti népek életével, szokásaival, kultúrájával iparkodnak kézzelfoghatóbban megérteni és megértetni.

Úgy a hazai, mint a külföldi temetkezések részint magában a telepben

¹ *Hoernes*: Urgeschichte d. Menschen 232—233. l.

² *Forrer*: Über Steinzeit-Hockergräber

zu Achmim, Nequada etc. Strassburg 1901. 10. l.

³ *Schliemann*: Ilios 789. l.

⁴ Tolna vm. tört. l. 60. l.

fordulnak elő, részint pedig a külön erre a célra kiszemelt temetőben. A hazaiak közül telepben találták a nagyiklódit, lengyelit, bagojevait, monostorszegit, lebőit, gesztit, csókait, verseczvidékit, staridubováczit, tószegit; temetőben lelték az Ajak és Kisvárdai közöttit, gyertyánosit, vládházait, bedelőit, pusztarábolyit.

Minél egyszerűbb viszonyok között és minél primitívusabb fokon él az ember, életkörülményei annál jobban összeforrnak azzal a földdel, melyen született, küzködött és meghalt. Ebben leli magyarázatát a telepben és mindig a telep közelében levő temetőben való temetkezés szokása.

E temetkezések között találunk egyes és csoportos temetkezéseket. Azoknál a sírban csak egy csontváz, ezekben kettő, három és több is van, mint a hogy az életben is egyik ember magánosan, a másik családjával, többedmagával lakik, alkot egy szűkebb körű társadalmi szervezetet. A vládházai első és második tumulusban, az első lengyeli sírban két-két, a bedelőben négy, a gyertyánosiban hat csontvázat találtak.

Lakást is olyat épít, vagy szemel ki az újabb kőkori ember halottai számára, mint a milyenben maga lakik. Barlangban helyezi el, mert ez neki is menedéket nyújtott; a pusztai földön temeti és földeli el (pl. nagyiklódit, tószegi, lengyeli), vagy nagyon alacsony gödörben (pl. csepelszigeti), mint a hogy az ő tűzhelyei is, a családi élet összetartó kapcsolata, vagy a pusztai földön, vagy csak kevésbé mélyített gödörben kerültek el. Van példa arra is, hogy az ilyen egyszerű, felhantolt sír fölé „nagy terméstartókból minden kötőanyag nélkül, szilárdan, egymásba eresztve, két sor boltívet húztak s végre az egészet földdel magasan betetőzték... nagyobbbrészt családi sírboltoknak bizonyították, miután a feltárás alkalmával ugyanazon boltozat alatt, néha egymás mellett, majd egymás felett is, két vagy több különböző nemű és korú tetem tűnt elő. Azonban fordultak elő olyan sírhalmok is, melyekben csak egy tetem volt zsugorodottan elhelyezve. De ezeknek alkotása, szerkezete egyszerűbb, méretei kisebbek s néha egymásra halmozott kötőanyagból állottak.”¹ A vládházai, gyertyánosit és bedelői tumulusok kifejező példái e temetkezési szokásnak. E tumulusok alakja ellipsoid, nagyságuk különböző.²

Hozzájuk csatlakozik a Munkács mellett való zsrónána-erdei két halomsír is.³

Hazai temetkezéseinkben arra is van példa, hogy veremalakú sírban történt az eltemetés, olyanban, mint a milyenek a lengyeli veremalakú lakások (pl. a bagojevai sír). Vagy pedig kőkamrában. *Szendrei János* u. i. a diósgyőri „Kecselyuk“-barlangban⁴ dolment talált, melynek hossza 2 m., szélessége 1 m., magassága 0.50 m. Részben természetes, részben durván faragott kövekből volt összeállítva; alakja szabályos téglány. Csak csontporladékszerű sárgás földet lelt benne s úgy véli, hogy állatok rabolták ki. *Wosinsky* Künszentmártonról említi⁵ ilyen kőkamrát, melyben ülő temetkezést konstatáltak kőkori mellékletekkel.

¹ Alsófehér vm. monogr. II/1 18. l.

² A vládházai I. tumulus ellipsoid alakú nagy tengelye 15.5 m., kis tengelye 12 m., magassága 2 m.; II. tumulus alapja ellipsoid, nagy tengelye 13.5 m., kis tengelye 9 m., magassága 1.5 m.; III. tumulus alapja ellipsoid, nagy tengelye 5 m., kis tengelye 3–4 m., magassága 1 m.;

— a gyertyánosit tumulus alapja ellipsoid hossza 27 m., szélessége 1.5 m., magassága 2.70 m.; — a bedelői tumulus alapja szintén ellipsoid, hossza 12 m., szélessége 10 m., magassága 1.80 m.

³ Arch. Ért. r. f. II. 43–44. l.

⁴ Arch. Ért. u. f. II. CVI. l.

⁵ i. m. 63. l.

Nyilvánvalólag a lélek halhatatlanságának gondolatából kifolyólag a halottak mellett ételmaradékokat, eszközöket, fegyvereket, ékszereket stb. találunk, szóval olyan dolgokat, melyek az illetőnek szükségesek, kedvesek voltak s a melyeket feltámadása után nem nélkülözhetett.

Ha már most ezeknek a temetkezéseknek területi elhelyezkedését tekintjük, azt látjuk, hogy azok zöme az ország széleire esik, míg a Nagyalföldön szórványosabbak. A másik körülmény, a mi szintén felhívja figyelmünket, az, hogy az Aszód és Pustavarsány közti, a tápiófarnosi, Kísvárda és Anarcs közti, végül a kúnszentmártoni temetkezésen kívül az alföldiek mind zsugorítva fekvők, míg a peripheriákon találtak nagyobb számban képviselik az ülő, illetőleg guggoló temetkezési formáját.

Távol áll tőlünk, hogy ebből már most következtetést vonjunk. Sokkal szórványosabbak kőkori temetkezéseink és sokkal inkább érezzük a nagyobb számú, szakszerűen kiásott és pontosan megfigyelt temetkezések szükségét, semhogy következtetésekbe bocsátkozhatnánk. A temetkezési formák területi elhelyezkedését már most érintenünk, úgy véljük, nem fölösleges. Nem pedig annál a viszonynál fogva sem, a melyben állanak ezek a temetkezések a lelőhelyüket környező szomszédos területek temetkezéseivel.

Ki kell emelnünk azt a körülményt is, hogy a bogojevai őstelepről rézgyöngyöt említ *Cziráky* s a vládházai első tumulusban réz női kapcsot s egy kettős kampójú rézhorgot lelt *Herepey*. *Wosinsky* lengyeli sírjainál is előfordul a réz szórványosan. E három helyről való temetkezések zsugorítva fekvők. Ülő (guggoló) temetkezéseink mellékletei közül, legalább ez idő szerint, hiányzik az első fém. Nem azt jelenti ez, hogy az ezután való kutatások kapcsán egyáltalán nem kerülhetne elő, csak azt, hogy a különböző temetkezési formák hazánkban való időrendbeli elterjedésének, tartamának megközelítő meghatározására, a kultúr hullámok terjedési irányára és körére vethet világot ez a körülmény.

*

Vita tárgya mind mai napig is, hogy vajjon mely gondolat szülte a zsugorítás módját. Hogy nem a véletlen szüleménye, mint a hogy *Mortillet* elég kényelmesen magyarázta,¹ hanem tervszerű, célzatos eljárás eredménye, melyet kötözés által értek el, mutatja hazai leleteinkből az a lengyeli csontváz is, melyet *Wosinsky* a berlini múzeumnak küldött;² *Dr. Koehl* egy wormszi, *Fl. Petrie* pedig deshashesi síroknál a kötözésnek kétségbevonhatatlan nyomaira akadt.³ A tervszerű, célzatos eljárás mellett szól a hullának szövetbe, bőrbe burkolása,⁴ s az urnában való temetkezés is.

Ama vélemények közül, melyek a zsugorítást s a halottaknak zsugorítva való fekvését akarják megmagyarázni, felemlítjük a *Wirchowé*⁵ és *S. Müllerét*,⁶ kik a térkimélést hozzák fel okul. Hogy azonban ez a vélemény mennyire tarthatatlan, talán semmi sem mutatja jobban, mint a halottaknak a puszta földön való eltemetése, a hol tehát semmi szükség sem lehetett a térkimélésre. A mellett magukban a kősírokban, a hol

¹ Tolna vm. tört. I. 57. l.

² U. o. 56. l.

³ *Forrer*: i. m. 29. l.

⁴ U. a. u. o.

⁵ *Forrer*: i. m. 20. l.

⁶ *S. Müller*: Nordische Altertumskunde I. 103—104. l.

pedig leginkább volna indokolt a térkimélés, találunk nyújtott temetkezéseket is.¹

Mások a foetus helyzetét hozzák fel magyarázatul, így Wosinsky is.² Erre a naivus feltevésre azonban csak azt kérdezhetjük *Forrerrel* együtt,³ hogy hogyan állhatott a kőkori ember már a kezdet kezdetén az anatómiai ismeretek oly magas fokán? És hozzátehetjük, hogy honnan van az, hogy ugyanegy temetőben, telepben a zsugorított temetkezés mellett nyújtott is van, mint pl. a deshasesinél és wormsinál?

Leginkább megközelítik az igazságot azok, a kik, mint Forrer is teszi,⁴ az alvás állapotával hozzák összefüggésbe a zsugorított temetkezések formáját. A magunk részéről inkább a nyugvás, pihenés állapotát mondanók, akár ébren, akár aludva, mert így pontosabban tartjuk megindokoltnak a temetkezés ülő, illetőleg guggoló formáját is.

Külföldi analógiákból következőleg, a zsugorítás módja a palaeolith kor örökségeként ment át az újabb kőkorból.⁵ Lelőhelyei: Franciaországban: a cromagnoni barlang,⁶ a Perigueux mellett való chanceladi barlang,⁷ Laugerie-Basse,⁸ a Nizza mellett levő mentonei barlang,⁹ Itáliában a Mentone mellett való „Balzi Rossi“ 4., 5. és 6. barlangja.¹⁰ Nem ösmerjük a brünni temetkezés formáját.¹¹

Számos lelet tanuskodik a mellett, hogy túléli a kőkort, a bronzkorban még erősen tartja magát, sőt szórványos nyomaira akadunk az első és második vaskorban is.

A zsugorított temetkezés példáit a bronzkorból nálunk Óbéba és Kiszombor közt,¹² Óbéban (Torontál vm.)¹³, Egyeken (Hajdu vm.);¹⁴ az ülő temetkezés egyetlen példáját a Szeged vidéki pecsora magaslaton¹⁵ lelték. A Szomolány (Pozsony vm.) határában feltárt hanyatt fekvő sírok közt a 16. számúban két guggoló csontváz is akadt, Keletre nézve, karperecczel és nyílhegygel ellátva.¹⁶ Nyújtott temetkezést szolgáltatott egy keszthelyi sírbolt is.¹⁷

Külföldi analógiáit és pedig először a zsugorított fekvő temetkezéseknek, Alsó-Ausztriában: Klein-Hadersdorfnál,¹⁸ Roggendorfnál¹⁹; Morvaországban: Kunewaldon²⁰; Csehországban: Bechlínnél,²¹ Ladcen,²² Uně-

¹ U. o. 118. l.

² Tolna vm. monogr. I. 60—69. l.

³ i. m. 20. l.

⁴ i. m. 24. l.

⁵ *Forrer* azt mondja, (i. m. 54. l.) hogy a zsugorítás módját megelőzte a nyújtott temetkezés. Ez természetes s önkényt következik a testnek a meghalás után nyújtott állapotban való megmerevedéséből, bár arra is van példa, hogy a test zsugorodottan merevedik meg. Ez idő szerint azonban nem ösmerünk a palaeolith korból nyújtott temetkezést, még a Délről sem, holott az idézett palaeolith-kori zsugorított temetkezéseket mind Délen találták.

⁶ Arch. f. Anthr. IV. 109—120. l.

⁷ L'Anthropologie 1890. 716. l.

⁸ *Dr. M. Much*: Die Trugspiegelung orientalischer Kultur I. d. vorgesch. Zeit-

altern Nord- u. Mittel-Europas. 132. l. — *E. Gartailhac*: La France préhist. 26. ábr.

⁹ Arch. F. Anthr. V. 474. és 522. l.

¹⁰ Zeitschrift 1892. Verh. 288. l. és Zeitschrift 1898. Verh. 243—247. l.

¹¹ Zeitschrift 1894. Verh. 426. l.; 1897. Verh. 334—337. l.; 1898. 68—72. l.

¹² Arch. Ért. u. f. XXIV. 83—88. l.

¹³ U. o. XXV. 255—257. l.

¹⁴ U. o. XXIII. 368—374. l.

¹⁵ U. o. XI. 355. l.

¹⁶ U. o. f. XVI. 109—118.

¹⁷ U. o. u. f. V. 369. l.

¹⁸ Mith. d. anthr. Ges. i. Wien. XVIII. 14. l.

¹⁹ U. o. XIII. *P. Lambert Kosner* cikke.

²⁰ U. o. XIV. 59. l.

²¹ U. o. XIV. 2. és 8. Heft.

²² *Wosinsky*: i. m. III. 66. l.

ticen,¹ Rehnice,² Branik-Hadkovikynál,³ Zlonic mellett⁴; Németországban: Wiskiautennél,⁵ Langelnél,⁶ Tangermündenél⁷; Angliában: Derby grófságban⁸; Svájcban: a Rhone völgyében a wershiezi plateauon és Sion városánál⁹; Itáliában: Remedellónál¹⁰; a Kaukázusban: Koban, Gori, Samathavro, Redkine, Kazber, Kabarda mellett¹¹ konstatálták; Transkaukaziában is előfordult tumulusokban. Itt azonban a csontvázak hanyatt fektüdtek, lábaik fel voltak húzva s kezeik a test mellett kinyújtva fektüdtek¹²; a guggoló temetkezéseket pedig: Alsó-Ausztriában: Pittennél¹³; Németországban: Buttstedt mellett¹⁴; Franciaországban: a Treiche melletti barlangban¹⁵; Görögországban: Mykenaeben¹⁶; a Krim félszigeten: Jaltan¹⁷; Amorgos szigeten¹⁸; Kréta szigetén Knossoson¹⁹; — végül az üllő temetkezéseket két helyen: Csehországban: Chodovlic-, Nehasic-, Chotineves-, Chuderice-, Moraveves-, Zalány- és Königgrätznél²⁰; Itáliában: Remedellónál²¹ egyetlen üllő temetkezést kaptak számos zsugorított fekvő és nyújtott temetkezés között. Nyújtott temetkezést említhetünk Felső-Bajorországból, Mühlthal mellől is.²²

Arra nézve, hogy a zsugorított temetkezés a vaskorba is átnyúlt, rendszeresen Sackenre²³ szokás hivatkozni. Így *Wosinsky* is,²⁴ ki ezt véletlen körülménynek tulajdonítja. Maga *Sacken* is csak annyit jegyez meg, hogy a hallstatti 16. és 120. sir csontvázait jobb, illetőleg baloldali fekvésben kissé felhúzott térdekkel találta. Eszéágában sincs összehasonlítani a zsugorított temetkezésekkel.

Hazai leleteinkből ez idő szerint teljesen hiányzik a vaskori zsugorított temetkezés. A külföldiek között is kevés akad. Csehországból Dražkoviceról ösmerünk egy hanyatt fekvő, felhúzott térdű csontvázat,²⁵ melynek feje jobbra volt fordítva, kezei pedig kinyújtva; Jičinnél (Csehország) neolith kori zsugorított fekvő temetkezések között kaptak lá-Téne mellékletekkel ellátott zsugorított fekvő temetkezéseket is²⁶; a Keleti tenger partján fekvő Wattenről²⁷ guggoló és zsugorított fekvő temetkezéseket, *Forrer* pedig Ober-Rimsingenről említ egy tumulust, melyben két nyújtott, hanyatt fekvő csontváz közt egy zsugorított fekvőt ástott ki. Korát a Hallstatt és la-Téne periodus közötti átmeneti időre teszi²⁸;

¹ *Wosinsky*: i. m. 66—67 l.

² U. o. 67. l.

³ *Mitth. d. anthr. Ges. i. Wien. XIV. k. IV. Heft.*

⁴ *Sitzungsberichte d. k. Akad. d. Wissenschaft I. Abt. 1880. évf.*

⁵ *Arch. f. Anthr. VII. 83. l.*

⁶ U. o. XI. 150. l.

⁷ *Zeitschrift 1892. Verh. 182—188. l.*

⁸ *Wosinsky*: i. m. 55. l.

⁹ *Revue Arch. V. évf. 289—299. l.*

¹⁰ *Bulletino di Paletn. Ital. XI. 140—146. l.*

¹¹ *Wosinsky*: i. m. 72. l.

¹² *Forrer*: i. m. 53. l.

¹³ *Mitth. d. anthr. Ges. i. Wien VI. 273. l.*

¹⁴ *Wosinsky*: i. m. III. 61. l.

¹⁵ U. o. 53. l.

¹⁶ *Nadaillac*: *Moeurs et Mon. 286. l.*

¹⁷ *Mitth. d. anthr. Ges. i. Wien VI. 312 l.*

¹⁸ *Mitth. des Kais. deutschen geol. Inst. Deutsche Abtheilung XI. Athen 1886. T. Duemmler: Reste vorgesch. Bevölkerung auf den Cycladen 15—46 l.*

¹⁹ *Archeologia 59. k. 2. rész 478. és 482 l.*

²⁰ *Wosinsky*: i. m. III. 67. l.

²¹ *Vulletino d. Paletn. Ital. XI. 140—146 l.*

²² *Zeitschrift 1891. Verh. 822. l.*

²³ *Dr. E. v. Sacken*: *Das Grabfeld v. Hallstatt.*

²⁴ *Arch. Közl. XIV. 15. l.*

²⁵ *Wosinsky*: i. m. III. 67. l.

²⁶ *Mitth. d. anthr. Ges. i. Wien XIV. 190. l.*

²⁷ *Arch. f. Anthr. VII. 181—182. l.*

²⁸ i. m. 53. l.

Michelsbergről guggoló temetkezést említ dr. C. Mehlis,¹ ugyanilyenekről szól F. Kanitz, melyeket Szófia mellett kőkamrában leltek.²

Belenyúlík ez az eljárás még az első keresztény időkbe is. Egy egész sírmező szól e mellett, melyet Prágától É'Ny-ra Schlannál ástak ki s melynek csontvázai zsugorítva fekvők voltak.³

Mindennél azonban ránk nézve annak a kérdésnek eldöntése a fontosabb, hogy vajjon van-e összefüggés a hazai és külföldi kőkori temetkezések között s ha van, miben nyilvánul az? Azután, hogy vajjon a szóban forgó periodus temetkezési szokásai külön fejlődtek-e ki, vagy pedig egy közös forrásra vezethetők vissza s ez utóbbi esetben mely úton és milyen összeköttetések révén kapta hazánk akkori lakossága.

(Befejező közlemény következik.)

Roska Márton.

¹ Studien z. ältesten Gesch. d. Rheinl. IV, 48. l.

² Mitth. d. anthr. Ges. i. Wien VI, 201—204. l.

³ Zeitschrift 1895. Verh. 459. l.

A jog alkalmazása elméletéről.

(Az E. M. E. jogi szakosztályának 1907. dec. 21-iki ülésén tartott szabad előadás alapján.)

A *Freie Rechtsfindung* elnevezésen ismert tudományos mozgalom alapján megindult vita, mely a jogforrások elméletének újabb és szélesebb vizsgálatát valószínűen hosszú időre aktuálissá tette, csak nem kerül le a napirendről. Úgy látszik, hogy ez a kérdés ugyanolyan alapvető, központi problémájává lett az anyagi magánjognak, mint a milyen az igazságügyi reformok nagy problémája¹ a polgári perrendtartásra nézve. A kérdés irodalma, mely néhány év óta létrejött,² egész kis könyvtárt tenne ki, részint önálló, monografikus tanulmányokban, részint egyes kézi könyvekben, vagy a részleteket illető nagyobb tanulmányokban nemcsak közbevetett megjegyzésekül, de elég gyakran praktikus alkalmazás alakjában is.³

Kétségtelenül meg lehet tehát állapítani a kérdésnek mélyebbre hatoló és a részleteket is mindinkább érintő, egyben gyakorlatias tendenciáját. Nemrég még a *Stampe*⁴—*Rumpf*⁵—*Ehrlich*⁶—*Kantorowitz*⁷-féle túlzásokkal

¹ Ld. I. W. Hedemann *Civilistische Rundschau*-ját az 1906—7. évek irodalmáról, a berlini *Archiv für bürgerliche Recht* XXXI. k. 296. l.

² A vitát és főbb szereplőit röviden ismertettem a *Jogállam* VI. évf. 649—655. l. V. ö. ehhez most még Hedemann (i. h. 297—308.) és Berolzheimer (*Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* I. évf. 1. f.) ismertetéseit. Az itt ismertetettek felül és azóta még: Jung, *Positives Recht. Ein Beitrag zur Theorie von Rechtsquelle und Auslegung.* (Különlenyomat a giesseni jubilaris emlékkönyvből.) Giessen, 1907.; Kraus, *Die leitenden Grundsätze der Gesetzesinterpretation*, Grünhut's Zeitschrift XXXII. 615—636. l.; Ehrlich, *Die Tatsachen des Gewohnheitsrechts*, 1907. A francia irodalom köréből v. ö. Planiol, *Traité élémentaire de Droit Civil* I. k. (Paris, 1906.) 11., 14., 200., 215. és az ott idézettekét és legújabbban: van der Eycken, *Méthode positive de l'interprétation juridique.* (Paris—Bruxelles, 1907.) 133. — Irodalmunkban lelkes harczosául jelentkezik az új mozgalomnak Bochkor Mihály, *A jogtudomány új korszak küszöbén* cz. jogpolitikai tanulmányában (Kolozsvár, 1907.).

³ Müller Erzbach, *Die Grundsätze der mittelbaren Stellvertretung aus der Interessenlage entwickelt.* Berlin, 1905.; M. Rümelin, *Zur Lehre von den Schuldversprechen und Schuldanerkennnissen des B. G. B.*, (*Archiv f. d. civ. Praxis* 97. k. 211—360. és 98. k. 169—346. l.); Wendt, *Die exceptio doli generalis im heutigen Recht*, u. o., 100. k. 1—417., kül. 103. s köv. l.; Danz, *Die Auslegung der Rechtsgeschäfte, zugleich ein Beitrag zur Rechts- und Tatfrage*, 2. kiad., Jena, 1906., kül. 93. s köv. l.; Krückmann, *Wesentlicher Bestandteil und Eigentumsvorbehalt, zugleich ein Beitrag zur Bauhandwerkerfrage*, Leipzig, 1906.; Blume, *Versäumnis des Empfanges von Willenserklärungen*, Ihering's Jahrb. 51. k. — V. ö. *Zur Frage der sogenannten positiven Vertragsverletzungen* cz. tanulmányomat az *Archiv f. Bürg. Recht* 31. k. 174—194. l.

⁴ *Rechtsfindung durch Konstruktion*, *Deutsche Juristen-Zeitung* X. 417. s köv. l.; *Rechtsfindung durch Interessenwägung*, u. o. 713. s köv. l.; *Gesetz und Richteramt*, u. o. 1017. s köv. l.

⁵ *Zum jetzigen Stande der Lehre von der adäquaten Verursachung*, Ihering's Jahrb. 48. k. 405—406. l., 49. k. 394. l.

⁶ *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft*. Leipzig, 1903.

⁷ *Gnaeus Flavius* álnév alatt (ennek magyarázataul: D. 1. 2. 2. 7.: *Postea cum Appius Claudius propositusset et ad formam redigisset. . . Gnaeus Flavius scriba eius libertini filius subreptum librum populo tradidit et adeo gratum fuit id numus populo, ut tribunus plebis fieret. . . etc.*): *Der Kampf um die Rechtswissenschaft*. Heidelberg, 1906.

szemben kellett állást foglalni, mert az volt a cél, hogy e veszedelmes és tarthatatlan elvekkkel szemben a mai jogalkalmazás alapeszméje: a törvénytisztelet legyen megvédve.¹ E túlzásokat ma már általános visszautasításban részesítették, tehát a jogtudomány már átkelt a megrázkódtatás fenyegető veszélyén, ezért nemcsak megengedhetővé, de egyenesen szükségessé válik e mozgalom elfogadható, jótékony eredményeit értékesíteni.

Bármily álláspontot foglalunk is el a felvetett vitának egyik vagy másik részletkérdésében, az új mozgalom javára írhatjuk azt az általános érdekű, nagy érdemet, hogy egy eddig méltatlanul és a jogi metodika érzékeny kárára elhanyagolt nagyjelentőségű kérdést: a *jogalkalmazás elméletét* fölvetette. Korántsem akarjuk ezzel azt állítani, hogy a divatos szabadjogi mozgalom *fedezte fel* e problémának rendkívüli fontosságát. Hiszen a jogtörténeti iskola méltányolta azt s ezért a jogi hermeneutika kedvencz tárgya is volt a múlt század közepéig a civilizisztikának. Ettől kezdve azonban a pandektajogi tudománynak e gondosan ápolat témája annyira helytelen irányba terelődött, hogy az nem volt alkalmas a továbbfejlesztésre,² tehát lassankint lekerült a napirendről és az egész probléma néhány — még a Corpus Juris Civilisben foglalt jogi közmondás révén — közhelyyé vált törvényértelmezési tételnek szélesre taposásában merült ki.³

A szabadjogi mozgalom eredményeként a bíró és a törvény viszonya, azaz: a jog alkalmazásának kérdése a vita középpontjában áll, sőt ma már oly kísérletek is vannak, melyeknek céljok a rendszeres, kimerítő és elvi feldolgozás. Ilyen természetű volt már *Geny* híres munkája.⁴ Kár, hogy e kiváló mű hatása — eddigelé legalább — nem abban az irányban nyilvánult, melyben fölötte üdvös lett volna, t. i. a törvényhez kötöttség és bírói szabadság kérdésének a föltétlen *törvénytisztelet* álláspontjából való kutatásában. A legújabb francia irodalom, nagyban és egészen, így méltatta *Geny*.⁵ A szabadjogi mozgalom tekintetében összehasonlíthatatlanul gazdagabb német irodalom pedig nem annyira ezt, a mű részleteivel összehangzó egységes alap gondolatot, hanem inkább a befejezésben közölt összefoglalás jelszavait kapta fel. *Geny* ezt tanítja:⁶ „Même sous sa forme positive, le Droit nous apparaît comme une ensemble des règles, issues de la nature des choses et devant être dégagées au moyen d'une interpretation,

¹ Nyilvánvalóan ezzel az intencióval íródtak *Unger* (Deutsche Juristen-Zeitung XI. k. 781. s. köv. l.), *Bülow* (Das Recht X. k. 769. s. köv. l.), *Danz* (u. o. XI. k. 19. s. köv. l.) cikkei, valamint *Dernburg* előszava Bürgerl. Rechtje I. kötete 3. kiadásához; ezek jellemzésére l. az ezutóbbiról írt recenziómat, Grünhut's Zeitschr. XXXV. k. 217—221. l.

² Bővebben *Kraus* id. értekezése 613—614. l.

³ Ez interpretáczióális szabályok értékének bírálatára nézve v. ö. közelebből *Kiss Mór*, A jogról általában. Adalékok jogi alapfogalmaink megállapításához. (Fodor, Magyar Magánjog I. k.) Budapest, 1905., kül. 63—70. l. — Újabbban a szabadjogi irány híveivel foglalkoznak ezekkel, de újságot egyáltalán nem mondanak akkor, midőn kimutatják ezek használhatatlanságát. Pl. Gnaeus Flavius, 23. s. köv. l.; hozzá, helyeslően, *Unger*, Deutsche Juristen-Zeitung XI. 785.: „Diese Interpretationsregeln haben in der Tat nicht mehr Wert, als die Wetterregeln der Bauern“. — V. ö. *Kiss M.*, i. h. 69.: Ezek az ú. n. szabályok vagy semmit sem mondanak vagy néha kelleténél többet. Semmiesetre se tarthatók azonban olyan csálhatatlan igazságoknak, melyek alkalmaztatásukat mindig, mindenütt és egyaránt föllelhetnék.

⁴ Methode d'interprétation et sources en droit privé positif. Paris, 1899.

⁵ *Lambert*, La fonction du Droit civil comparé. (Paris, 1903, 103.) *Eycken*, a 2. jegyzetben id. mű, 153.

⁶ Id. műve 580. l.

plus ou moins libre, des éléments sociaux, qu'il a pour objet d'ordonner en vue du bien commun". Ehhez a kijelentéshez fűzi további fejtegetéseit, bennök azt igyekszik kimutatni, hogy a formális jogforrások — éppen hiányos voltuknál fogva — csupán *útbaigazításul* szolgálhatnak, szóval: „a törvény csak informál. De senki sem kételkedhetik abban, hogy a fennálló törvényes rendelkezés is a racionális bíráló alá esik, nevezetesen: a törvényt *szabadon*, egy jövőendő reform szempontjából kritizálni lehet“.

Az így kiszakított megjegyzések csakugyan egyezni látszanak a német szabadjog legszélső híveinek tanításával. Méltán termékeny talajra is találta, különösen azért, mert a nagyközönség nem eredetiben és a mű alapgondolataival összefüggően, hanem az *Ehrlich*-féle sztereoszkop útján megnagyítva szerzett tudomást azokról. Bár e szélsőségek fölött már napirendre is tért az írók nagyobb többsége,¹ azt mégis láthatjuk, hogy a magánjogi metodika rendszeres feldolgozását célzó legújabb tanulmányok még mindig aránytalan hatást engednek e szubjektív tanításoknak. Pedig ezen a nyomon soha sem juthatunk el a jogalkalmazás helyes, az újkori állam lényegének megfelelő elméletéhez.

A német irodalomban legutóbb két rendszeres mű foglalkozik a szóban forgó kérdéssel.²

Rumpf a szabadjogi mozgalom híve, *Brütt* meglehetősen tartózkodó álláspontot foglal el. Alapeszméje: a törvénytisztelet, álláspontja: a törvényben foglalt *értéktételeket* a bírónak föltétlenül respektálnia kell és csupán *valódi hézagok* esetében lehet helye a *freie Rechtsschöpfung*nak. Végtelen kár, hogy e minden tekintetben helyes, dicséretreméltó álláspont nem azzal a praktikus, reális módszerrel nyer kifejtést, mint a minővel *Rumpf* a maga alapgondolatát alkalmazza. *Brütt* művében kevés a realitás, de sok a bölcselkedés; fejtegetései csakhamar elvesznek a Kohler-féle neo-hegelianizmus méltatásában, úgy, hogy e kérdés praktikumát illetőleg alig van más kézzelfogható eredmény az előbb idézett alapeszménél, a mit pedig már eleget hallottunk.

Rumpf gyakorlatiasabban ragadja meg a kérdést, ámde — nézetem szerint — alapjában téves, sőt egyenesen veszedelmes irányban. Annyira ugyan nem megy már, mint két évvel ezelőtt, midőn bizonyos esetekben a bírónak jogává, illetőleg kötelességévé akarta tenni a törvény megváltoztatását. De azért még most is egészen szubjektív alapon áll. Szerinte az egész kérdés súlypontja: minő lélektani tényezők érvényesülnek a bíróban a jogalkalmazáskor? Bárhogy is szépítsük ezt,³ bármennyire hivatkozunk is bíróra, mint egyéniségre, mihelyt a föltétlen törvénytisztelet elvétől eltérünk, kitettük magunkat a szubjektív ítélet veszedelmének. Hiszen maga *Rumpf* is elismeri, hogy nincsen annak biztos kritériuma, hogy a bíró mikor alkothasson új jogot.

¹ Maga *Ehrlich* is legújabban jóval mérsékeltebben nyilatkozik; míg *Freie Rechtsfindung*-jában még határozottan ellentétbe helyezkedett a törvényhez kötöttség elvével, addig most *Tatsachen des Gewohnheitsrechts* cz. értekezésében elismeri, hogy „selbst, wo dem Richter die freie Rechtsfindung gestattet ist, darf er von ihr, wenigstens grundsätzlich nur Gebrauch machen, wenn sich der überlieferte Rechtstoff als lückenhaft erweist“ stb.

² *Rumpf*, *Gesetz und Richter. Versuch einer Methodik der Rechtsanwendung* (Berlin, 1906.). A másik: *Brütt*, *Die Kunst der Rechtsanwendung. Zugleich ein Beitrag zur Methodenlehre der Geisteswissenschaften* (Berlin, 1907.)

³ V. ö. *Hedemann* védelmezését, i. h.

Mi más ez alapján véve, mint *Kantorowitz* szubjektív álláspontja¹ vagy *Ehrlich* annyira felkapott, de merőben önkényes jelszava: *a jogalkalmazásnak nincs más garanciája, mint a bíró személyisége?*

Ha tehát a bíró egyéniségéből kiindulva akarjuk a jogalkalmazás metodikáját kiépíteni, végeredményben mégis csak az önkény álláspontjára fogunk jutni.

Ismételten kifejtést nyert már a mostani szabadjogi iránynak az a tévedése, hogy két, egymással csak igen lazán összefüggő, gondolatot egyesít.² Föltétlenül helyes, elismerendő és tudtommal általános támogatást is nyert a mozgalomnak az a törekvése, mely egyfelől a betű-interpretációval, másfelől a konstrukcióval való visszaélések ellen irányul. Tagadhatatlan, hogy ily irányú akció nemcsak elvileg jogosult, de tényleg, az adott körülmények között szükséges, indokolt is. A holt betű alkalmazása, a törvény betűje körül folytatott körmönfont viták, az oly sokat tárgyalt *Materialien-cultus*, azaz a törvények anyaggyűjteményeinek, előkészítő iratainak túlzott értékesítése az értelmezésben: oly ferdeségek, melyeknek újabb időben való elharapódzása eléggé köztudomású.³ Még érzékenyebben ásta alá a mai jogtudomány realitását a törvénytisztelet elveinek egy másik félreismerése; t. i. a hézagtalanság tételének elfogadása. E szerint a törvény mindenre tud orvosságot, ha tehát adott esetben nem is látnánk intézkedést, ez csak látszat, mert a létező (hasonló vagy egyéb) intézkedések technikus kiterjesztése (tehát extenzív interpretáció avagy a *törvény rációjából* vont analogia útján nyert konstrukciókban) erre az esetre is megtalálható a szükséges jogszabály. Ennek a helytelen ítéletnek visszás következményei természetesen napról-napra jelentkeznek, annál inkább, minél több újabb és újabb jogviszonyt vet fel az élet, a forgalom fejlődése, tehát minél jobban távolnak a tényleg mégis létező hézagok és minél avultabbá válnak az írott jog egyes rendelkezései. A hézagtalanságot hirdető tanítás mindezt nem akarja látni, nem számol a jogtörténelem folytonos, szünetet nem ismerő fejlődésével, hanem kővé változtatja az egyszer törvénybe foglalt tételeket és a jogrendszer s az élet között így támadt szakadékot logikai fogásokkal, álokoskodásokkal, a formális jog ismert eszközeivel próbálja áthidalni.

Ki ne ismerné és ki ne helytelenítené az *uralkodó rendszernek* ezt az oly gyakran felsorolt bűnlistáját? És akad-e valaki, ki ne óhajtana ezzel szemben azt a jogalkalmazást, mely a *valódi jogot*, az *igazságos jogot*, a *velünk született jogot* juttatja érvényre. Ezekkel, az alapján véve többé-kevésbé jogásziatlan kifejezésekkel olyan bíráskodást óhajtának jelezni, mely ne csak formális, de benső igazságot juttasson kifejezésre. Hiszen ugyanezt a gondolatot alig lehet találóbban és élesebben kifejezni, mint a hogyan Goethe kifejezte. Mefisztó a tudományszomjas tanítvány kedvét emígy akarja elvenni a jogtudománytól:

A törvény s jogok öröksége
Mint ősnnyavalya örökül,
De nemzedékről nemzedékre
Szállván, kimozdul helyibül.

A hasznos kárra, bölcs visszára fordul,
Szenvedj, miért vagy unoka.
Mely veled született, a jogrul,
Arról, sajnos, *nincs szó soha.*⁴

¹ Gnaeus Flavius, 41. l.

² V. ö. *Heck*, *Interessenjurisprudenz und Gesetzestreue*. Deutsche Juristen-Zeitung X. 1140. l.

³ *Jogállam*, IV. évf. 650. l.

⁴ *Dóczy* fordítása. — A kérdésnek e része szorosan függ a jogtudomány népszerűtlenségének helylyel-közzel fel-felbukkanó problémájával. Legújabbban v. ö.

Ha azonban megállapítjuk is, hogy a jogi formalizmus-ellenes küzdelem nem szabadalma a szabadjogi mozgalomnak, el kell ismernünk e szempontnak kifejezetten *éles, erélyes* tárgyalásában álló érdemét. Azzal, hogy *in thesi*, elméletben és általánosságban a *communis opinio* a jogi formalizmus túlzásai ellen állást foglalt, hogy elvben elismerte a jogi hézagok létezését, még nem sokat érünk, ha a gyakorlati alkalmazásban ellentétes eszmék keresztülvitelét látjuk. Mit ér az, ha a kézikönyvek bevezető részében, az általános tanok között, a kútfők elméletéről szóló fejezet biztosít arról, hogy olyan esetekben, midőn a törvény nem tartalmaz megfelelő intézkedést, a szabad jogalkalmazás nyer alkalmazást, hogy továbbá a tudomány és joggyakorlatnak ezirányú munkássága *materialiter* igen becses alkatrésze a jogrendszernek, sőt bizonyos — eddigelé ugyan, sajnos, egyáltalán meg nem állapított, hanem a kérdésnek úgyszólván minden egyes tárgyalója részéről másként képzelt — *előfeltételek* fenforgása esetén még *formaliter* is kútfővé válhatik, mint szokásjog? Mit ér egyáltalán az elmélet, ha nem alkalmazzuk annak tanítását?

A mi kérdésünk ilyenre jellegzetes példa. Ugyanazok a kézikönyvek, melyek elől pálczát törnek a *hézagtalanság* dogmája fölött és a végleges enyészetnek adják azt át, később jobb ügyhöz méltó buzgalommal konstruálják agyon a törvénykönyv összes hézagait; csak olyan eredményt tartván megfelelőnek, a mit a törvény írott szavaiból lehet értelmezni. Wagner, Faust tudákos famulusa is így teszen:

S a pergament, hiszed, a szent medencze,
Melyből egy korty eloltja szomjadat.

Holott mily igazak Faust szavai:

Üdülést sohasem nyerendsz Te,
Ha nem a lelkeből fakad.

A részletkérdések, melyeket a német B. G. B. egy-egy hézaga tett aktuálissá, fényes bizonyítékai annak, hogy az uralkodó irány még mindig egyedül a *pergamentet nézi a szent medenczének*. Klasszikus bizonyítékképpen ismételt hivatkoztam a pozitív szerződészegések kérdésére,¹ rámutatván arra a fonáságra, hogy „elsőrendű írók, kik elvben jól ismerik és helyeslik a *logische Geschlossenheit* és *Lückenlosigkeit* elméletének megczáfolására szolgáló érveket, valósággal még mindig követik az elvileg elejtett felfogást“.²

A német B. G. B. szempontjából való megoldás tekintetében idéznem kell legutóbb kifejtett álláspontomat: A törvény e kérdésben hézagot tartalmaz. A megoldást tehát — ellenkezően az összes eddigi nézetekkel — *nem* konstrukció, hanem szabad hézagpótlás útján kell keresni. Ehhez képest nem is lehet szó *általánosan* kötelező jogszabályról; csupán bírói kiegészítő szabályról, melyet minden konkrét esetben újból kell felállítani és pedig „*auf Grundlage freier Interessenwägung*“.³

R. Löning, Über Wurzel und Wesen des Rechts, 1907., 2. s. köv. I. Rokonterméssel ezzel az uralkodó rendszer *káros szubjektív lélektani visszahatásának* kimutatása, a mi Bochkor M. id. művének eredeti és elismerendő előnye. (V. ö. 12. l.)

¹ Magy. Jog. Egyll. Ért. XXXVI. k. 1. f.; legújabban *Jogtudományi Közöny* 1908. évf. 3. f.

² *Jogállam* VI. 652—653. l.

³ Archiv für Bürg. Recht XXXI. 194. l.

Nagy elégtételre szolgálhatnak most már *Hedemann*nak e kérdésben tett kijelentései: „Beim Rückblick auf diesen Unterabschnitt bekommt man ein eigentümliches Bild... Man ringt wie verzweifelt nach einem technischen Hilfsmittel. Alle *konstruieren*... aber in seiner Rolle als Konstruktion hat noch keines dieser Hilfsmittel volle Überzeugungskraft besessen... Einzig fest steht immer nur das Bedürfnis zu helfen... Wohin geht also der Zug? Zur *Konstruktion* oder zur *Interessenjurisprudenz*?“¹

Az érdekek mérlegelésén alapuló jogalkalmazás jogosult területének visszafoglalása tehát dicséretes törekvése a szabadjogi mozgalomnak. Ezen alapszik az irány *negatív oldalának*: a *bírálatnak* helyessége. Amde a pozitív oldal, az ajánlott megoldási mód, melylyel az ostromozott hibákat gyógyítani óhajtja, nyilvánvaló szofizmán alapszik. Mert oly gondolatokat köt össze, melyeknek egymáshoz semmi közük sincsen. Abból, hogy az írott jognak hézagai vannak, tehát, hogy ilyen esetekben az érdekek szabad mérlegelése alkalmazandó, a törvény *föltétlenül kötelező erejének* rovására semmiféle következtetést sem szabad vonni. A bírót a törvény alól *emancipálni* nem szükséges, de nem is szabad, ha a mai állam lényegének megfelelő helyes jogalkalmazás² megvalósítására törekszünk. Ezt az elvet különösen érvényesítenünk kell a *hézagok* esetében is. Abból, hogy ilyenkor a bírói *kiegészítő szabály* szabad érdekmérlegelésen alapszik,³ még nem következik, hogy a bíró *contra legem* is alkothatna jogot. A kiegészítés maradjon valóban *kiegészítés*, vagyis az, a mi a kiegészítésnek föltétele, hogy törvénybe ne ütközzék, mert különben *törvényváltoztatás* lenne. Helyesen mondja e tekintetben *Heck*, hogy „a bíró még a szabad hézagpótlás eseteiben is kötve van az írott jogban benne levő értékkételekhez“.

Mindezt tekintetbe véve, erélyesen vissza kell utasítanunk a szabadjogi mozgalomnak a *pozitivizmus* ellen irányított kifakadásait.⁴ A törvénynek, ha nem is a betűi, de *értékítéletei* föltétlenül és kivétel nélkül kötelezők, tehát *közvetve*, a fenti értelemben, köteleznek még a hézagok kitöltésénél is. Ellenkező esetben nem volna többé törvény! Nem szabad ugyanis szem elől téveszteni annak a nagyfontosságú aktusnak rendkívüli jelentőségét, melyet a *jognak írásba foglalása* jelez.⁵ Ezzel egészen *új korszak* nyílik meg. Az azelőtti zavaros, a szokást, a vallást, az erkölcsöt stb. a joggal egyesítő, azonban *in praxi* mégis csak a bírói szubjektivizmust érvényesítő bizonytalan állapot helyébe tehát legalább is egyes kérdések tekinteté-

¹ U. o. 365. l.

² *Concha* behatólag fejtegetései, *Politika* I. k. (Alkotmánytan) 278. l.

³ *Kohler*, *Bürg. Recht* I. 87. l.: Der Jurist hat hier rechtsschöpferisch zu verfahren; er hat hier dasjenige festzustellen, was zwar nicht Gesetz ist, aber am besten Gesetz sein könnte.

⁴ E tekintetben — nézetem szerint — túlságosan elragadtatta magát *Bochkor* is. (12. l.) Nem a pozitívizmus *mond ellen a valóságnak*, hanem annak egyes kinövései, mint pl. a hézagtalanság elve. Azt azonban alig tagadhatjuk, hogy a tehnikus értelemben vett jogrendszer (mint a *generaliter kötelező jogszabályok összege*) csakis az *állami parancsok összessége*. A jogász által különböző módon (társadalom gondolkodásában stb.) *megtalált* vagy *mélyebb ismeret útján alkotott* jog magában véve, egyelőre csupán *inter partes facit jus*, ha t. i. azt a bíró alkalmazza (egyébként *egyelőre* még ennyi eredménye sincs), — általános érvényű joggá azonban legfeljebb a „*rerum perpetuo similiter iudicaturum auctoritas*“ által lehet, mint szokásjog. Tehát in ultima analysis a jogrendszernek az állam által (öntudatosan avagy öntudatlanul) kifejezett akaratra kell szorítkoznia.

⁵ *Ihering*, *Geist des römischen Rechts* II. 1. 25. §.

ben *stabilis, határozott tételeket* állapít meg: „Leges sunt inventae quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur“. (Cicero)

A jogbiztonság és határozottság szempontja a döntő e korszakalkotó stádium jelentőségének mérlegelésében, nem *formális szempontból*, hanem a bírói *szubjektívizmus* ellensúlyozása érdekében. Ezért szükséges a törvényhez kötöttség föltétlen érvényesítése; e nélkül nincs általánosan kötelező jogtétel, ami a mai felfogásunk szerint elképzelt jogrendszernek elmaradhatatlan bázisa. Legfeljebb az *aurea aetas* kétségtelenül irigylendően szép, de, sajnos, immár soha többé vissza nem térő korszaka lehetett el e nélkül, mint *Ovidius* szerint meg is volt a nélkül:

Aurea aetas, quae vindice nullo
Sponte sua, sine lege . . .

Ma már, bármennyire üldözze is a szabadjog a pozitívizmust, *vindice nullo* nem mindig jutunk követelésünkhöz, mert vannak oly esetek is, mikor az adós *sponte sua* nem teljesít. Ha tehát ennek daczára *sine lege* akarunk maradni, azaz látszólag ugyan tűrjük a törvényt, de kötelező erejét már nem, akkor — *aurea aetas* helyett — más aetasnak kell beköszöntenünk, annak, melyet közönségesen *anarhiának* neveznek.

A most tárgyalt túlzások annyira ingatag alapon nyugszanak a jogrendszer szempontjából s következményeik oly tarthatatlanok, hogy előreláthatólag csakhamar egészen le fognak tűnni s így a jogi metodika kiépítése szilárd bázison indulhat meg.

Geny művét a német irodalom helytelen irányban aknáztta ki, mert a törvénytisztelet princípiuma ellen használta fel az összefoglalás kijelentéseit. Pedig a fent kiszakított részletnek értelme egészen mássá válik, ha azt beleillesztjük az egésznek gondolatmenetébe. Így azután olyan alapelvekhez jutunk, melyek követése és továbbfejlesztése alkalmasak volnának a probléma megoldási útjai egyengetésére.

Geny ismételt hangoztatott alaptétele, hogy a törvény *ott, a hol van, föltétlenül kötelező*. Ezt határozottan hangsúlyozza és hozzáteszi, hogy csak ott kell a *nature des choses*t, az *élémentes sociaux*t megkérdezni, hol a törvényből egyáltalán nem lehet eredményes következtetést levonni és hol az *usualis interpretatio* sem nyújt segédkezet. Az írott jog tiszteletét különösen érvényesíti Geny, a szokásjog tárgyalásában, kifejtvén, hogy ha *elméletileg* egyenlő rangúaknak tűnnek is fel előttünk a törvény és szokásjog, valóságban és gyakorlatilag elvitázhatatlan a törvény szuperioritása.¹

Geny tehát az uralkodó elmélet alapján álló német íróknál is szigorúbban törvénytisztelő álláspontot foglal el. A francia irodalom éppen ezt kifogásolta benne.² Geny a törvényhez kötöttség *teljes elismerése mellett* hangoztatta, hogy a formális és logikai elemek nem elégítenek ki, hanem: „la jurisprudence doit chercher en dehors au dessus de ses éléments les moyens de remplir toute sa mission“. Ebben csakugyan oly irányra mutatott rá, mely minden tekintetben követésre méltó, még pedig azért, mert alapjában véve semmi radikális újítást nem tartalmaz. A *Geny*-féle jelszó, mely erre az eszmére czéloz: *vivre c'est mouvoir et se transformer!* éppen

¹ Il'est incontestable que la loi écrite est tenu pour la règle suprême, devant prévaloir de par son caractère précis et régulier sur les manifestations incertaines, souvent incohérentes ou mal déterminées, à tout le moins inorganisées, de l'usage.

² *Lambert*, id. m. 119, l.

azt fejezi ki, mit *Ihering* világhírű jelszava: *Durch das römische Recht über das römische Recht hinaus!*¹ Mindez az interpretáció fejlesztő, evolváló hatását akarja igazolni, azét a jogalkalmazását, mely a törvény rendelkezésének föltétlen követése mellett *egyszersmind újat is mond*, számolván az esetnek azokkal az egészen individuális vagy a forgalmi fejlődés által létrehozott körülményeivel, melyekre maga a törvény még nem reflektálhatott.

A megoldás módját ez eszmének rendszeres kifejtésében és a jogalkalmazás elméletének és technikájának ez alapon való kiépítésében látom.

Nincs egészen új dolgokról szó, csupán a rendszeres és czéltudatos formulázás volna új. A meglévő érvényesülést könnyen felfedezhetjük a jogtörténelemben, elsősorban annak egyik legtanulságosabb részében: a *római jog* történelmében.

Az egész római *ius civile* rendszere semmi más, mint a tizenkét táblás törvényt alkalmazó *interpretáció* műve.² Természetes, hogy ez *interpretáció* nem az az elfajult törvényértelmezés,³ mely ellen a szabadjogi mozgalom joggal küzd, hanem valódi *interpretáció*, azaz *közvetítés* az írott jog és az élet között.⁴ A jogi interpretáció tehát nem kizárólag *reczeptív* jellegű, mint pl. a nyelvészeti interpretáció, hanem éppen azzal a sajátossággal bír, hogy a gyakorlati élet követelményeit állandóan összeegyeztesse a törvény akaratával. Éppen ez a jogi hermetika specifikuma. Rendkívül tanulságos e tekintetben *Puchta* jellemzése:⁵ „a római interpretáció főfeladata volt, a törvény rendelkezésének alkalmazásán kívül, a többi, *nem írott jogot* (a Pomponius-féle *ius, quod sine scripto venit compositum a prudentibus*) az írott joghoz hozzáfűzni“, tehát az írott jogot ily módon *kiegészíteni*.

Természetes, hogy ezt a czélt száraz szóértelmezéssel el nem érték volna, de nem is állhattak meg a törvényhozó eredeti akaratánál, hanem szükségképpen abból kellett kiindulniok, hogy a törvény van a folyton fejlődő forgalom, az újabban felmerülő igény kielégítésére is hivatva.

Ha *Kohler* legújában⁶ megállapítani véli, hogy a törvényhozásnak ezt a *szociológiai jelentőségét* mindeddig teljesen *szem elől tévesztették*, ez a vád a római jogalkalmazást aligha érheti. Ennek forrászerű adatokon nyugvó részletes jellemzését más alkalomra halasztva, legyen elég ezúttal ismét csak *Puchta* plasztikus méltatására utalnom, mely szerint: „A római interpretáció, mint *közvetítő* a törvény betűje és a valódi élet között, nem

¹ Unsere Aufgabe, Jahrb. I, 52. l.

² „... est proprium ius civile, quod sine scripto in sola prudentium interpretatione consistit...“ (Pomponius l. sing. ench., D. 1. 2, 2. 12.) — *Ehrlich*, Beiträge zur Theorie der Rechtsquellen, I. Das jus civile, jus publicum, jus privatum. Berlin, 1902. 2. s köv. I., 76. s köv. I. Ehrlich műve igen becses anyagot produkál ebben az irányban, bár elvileg már többen rámutattak a római interpretáció e természetére; így különösen: *Ihering*, Geist, II. 1., 69. s köv. I.; *Voigt*, Das jus naturale, I. k. 246. l. stb.; *Puchta*, Cursus der Institutionen, I. (4. kiad., 1853.) 516. s köv. I.; *Pernice*, Zum römischen Gewohnheitsrecht, Savigny-Zeitschr. XX. 151. l., XXII, 69. l.; *Brie*, Die Lehre vom Gewohnheitsrecht, I. k. (Breslau, 1894) 4. s köv. I.; *Karlowa*, Römische Rechtsgeschichte I. k. 476. l. (V. ö. még ezeken felül az Ehrlich által id. h. cizáltakat és a köv. old. 2. j.-t.)

³ *Ily értelemben* fogadható el *Falk* nézete (Die Analogie cz. id. m. 17. l.), mely szerint a római jogalkalmazás nem törvényértelmezésben állott.

⁴ *Puchta*, I. h.; I. alább.

⁵ Cursus, I. h. 517. l.

⁶ Bürg. Recht, I, 123. s köv. I.

állhatott meg annak szószerinti tartalmánál és a törvényhozó eredeti akaratánál, hanem azt az élet követelményeihez, az előhaladott körülményekhez kellett alkalmaznia" . . . „Az interpretáció korlátja nem a szó volt, sem nem az, a mit a törvényhozó annak idején valóban szem előtt tartott, de igenis korlátja volt a törvény szelleme; mi ebből a szellemből kifejtethető, mi csak csirájában is tartalma volt, az még ez interpretáció fogalma alá volt vonható“.

Hol van a szabadjogi mozgalomnak egyetlen elfogadható eredménye, a mi itt — ha nem is mai szociológiai terminus tehnikusokkal és nem is metodikai rendszerességgel — kifejezést ne nyerne?

Így kell az *interpretatio iegis XII tabularum* kiváló tanulságait méltatnunk; ez hozta létre a *jus civile*.¹

Pedig az élet követelményeivel állandóan lépést tartó és a jogfejlesztés terén páratlan eredményt elért tevékenység nem hívta segítségül a *bíró emancipációját*; a mily mesterien tudta a törvényt az élet újabb jelenségeihez hozzáilleszteni, másrészt *épp oly szigorúan tartotta magát a törvényhez*. Természetesen nem a törvény betűihez, de annak szelleméhez. *Celsus* bizonyára ősrégi római törvényértelmezési elvet formulázott híres tételében: *Scire leges non hoc est verba earum tenere, sed vim ac potestatem*. (D. 1. 3. 17.)²

A római interpretáció lényegének közelebbi vizsgálatából láthatjuk, hogy a valódi törvényértelmezés, vagy, általánosabban szólva, az írott jog alkalmazása mindig két mozzanatot foglal magában: *a)* az írott jogban kifejezett állami akarat pontos végrehajtását (konzervatív elem, a törvényhez kötöttség föltétlen követelménye) és *b)* az írott jog absztrakt rendelkezésének az eset individuális, konkrét körülményeihez való hozzáillesztését (progresszív elem, az individuális eset igazságos eldöntésének követelménye). Az első (*a*) elem — természetszerűleg — minden ugyanazon rendelkezés alá szubszummálható esetben *ugyanaz* lesz; a második (*b*) esetben mindenkor eltérések fognak mutatkozni, mivel teljesen egyenlő két jogeset éppen úgy nincsen, mint nincsen két egyenlő falevél sem. Ez utóbbi mozzanatnak feladata: a felmerült gyakorlati eset körülményeinek méltánylásával a konkrét jogalkalmazás igazságosságát és egyszersmind időszerűségét megadni.

A szóértelmezés, a logizáló, skolasztikus jogalkalmazás ezt az utóbbi elemet hanyagolja el, mikor a törvénynek egyetlen egy gondolatot tulajdonít, azt, mely annak szavaiban kifejezésre jut. Ezért távolodik el mindinkább az élettől s ezért válik mindinkább igazságtalanná, avulttá, időszerűtlenné.

Míg a szabadjog az első (*a*) momentumot téveszti szem elől, ezzel szűnik meg módszere **jogalkalmazás** lenni, — hiszen nem létezik ránézve az a múlthatatlanul szükséges korlát, mely egyedül teszi lehetővé a törvények leglényegesebb sajátágának érvényesülését, t. i. hogy *una atque eadem voce loquerentur*.

¹ *His legibus (t. i. XII tab.) lais coepit necessaria esse disputatio fori. Haec disputatio et hoc ius . . . communi nomine appellatur ius civile*. (Pomp. D. h. t. 2. 5.)

² A római jogalkalmazásnak a szövegben vázolt hatásának találó és jellemző kimutatására nézve l. *Farkas Lajos*: A római jog történelme I. k. (4. kiad., 1906.) 298. s. köv. l.

A helyes törvényértelmezésnek mindezek szerint két próbaköve van: a fentemlített két mozzanat. A törvényben kifejezésre jutó értékítéletnek mindenestre érvényt kell szerezni a konkrét eset eldöntésénél, de úgy, hogy egyszersmind az egyedi eset speciális körülményei is méltánylást nyerjenek.

Igy azután nem mondhatjuk, hogy törvény élettartama alatt a jogtörténelem nem fejlődik. Éppen olyan helytelen a *Codex*nek és különösen a hosszú élettartamú törvénykönyvnek szükségképpen merevítő hatást tulajdonítani. A különbség csak az, hogy a törvény hatályba léptétől kezdve egészen annak hatályon kívül helyezéséig a jogfejlődés a törvényértelmezés történelme alakjában megy végbe.¹

Természetes, hogy minél régebbi a törvény, annál nagyobb számú konkrét eset jelentkezik, mely a hozzálesztés (*b*) momentumát aktuálissá és fontossá teszi. Kezdetben az új törvény közel áll az élethez, a benne kifejezett értékítéletek meg fognak egyezni a forgalom követelményeivel. A *közvetítés* tehát egyfelől az eset individuális körülményeinek méltatására, másfelől kisebb-nagyobb hézagok kitöltésére fog szorítkozni. Később, a forgalom fejlődése, az élet átalakulása, a szociális körülmények változása, a technika vívmányai stb. nemcsak újabb és újabb eshetőségeket fognak felvetni, tehát nemcsak a szorosán vett *valódi* hézagok fognak tágulni és szaporodni, hanem az is előfordul, hogy az írott jog egyes rendelkezései részben inaktuálisakká válnak, azáltal, hogy a valamikor alapul szolgált körülmények és helyzetek, szóval: a rendelkezés egykori alkalmazási köre és terrénuma immár nem léteznek. Ilyenkor az írott jog kérdéses rendelkezései fennállanak még és kötelező erejüket elvben senki sem vonhatja kétségbe, ámde tényleg nincsen már többé alkalom azok alkalmazására: *situ atque senio obliterantur*.² Így áll elő a hézag megfordítottja: midőn a törvény tényleges hatalma alól egy darab föld kicsúszik, a *desuetudo* tulajdonképpeni esete. A törvény által kontemplált esetek már többé nem léteznek, talán elő sem fordulhatnak; helyükbe olyan viszonyok jönnek, melyek az egykor szabályozottaktól teljesen különböznek.³ Ilyenkor lép föl a *közvetítés* (*b*) elemének nagy jelentősége; receptív alkalmazásnak (*a*) már alig van helye, csupán arra kell ügyelni, hogy a hézagpótló tevékenység (*b*) kifejtésénél a törvény általános alapelveibe ne ütközzünk. Természetes, hogy mennél avultabb a szóban forgó rendelkezés és mennél újabb az utólag felmerült és döntés alá kerülő jogviszony, annál kevésbé fenyegethet a törvénytérítés veszedelme, mert a korlátul szolgáló határok annál tágasabbak.

Még csupán arra utalok, hogy ámbár a főszerepet a *jogalkalmazás* játssza, mégis nem csekély mértékben lehet abban segítségére a cél tudatos, megfelelő technikával operáló *törvényhozás*.

¹ V. ö. *Binding*, Handb. 457. l.; *Kraus*, I. h. 615. l. — Túlzott és szofisztikus tehát *Bochkor* dilemmája: „Ha a szociológia elé állítjuk a tény, hogy a francia Code Civil 1904-ben ünnepelte érvényességének 100 éves jubileumát, hogy az Optk. élete is immár egy egész évszázadot átfog, az ember vagy térdre esik a Codexek magasabb inspirált bölcsességének tudatában, vagy a legmélyebb sajnálkozásáról s részvétéről biztosít bennünket, jogászokat“. Sed et tertium datur: az interpretáció jelentékeny szerepe!

² Gellius, Noctes Atticae II. 24. 11.

³ V. ö. már *Suarez* S. J. De legibus VI. 9

Sajnos, a törvényhozás művészetével rendszeresen éppen olyan keveset foglalkoznak, akárcsak a jogalkalmazás metodikájával. A jelen probléma szempontjából jelentőséggel bíró kérdések mégis több ízben részesültek szellemes és tanulságos fejtegetésekben.¹ Különösen elismerik már ma ama kérdés fontosságát, mely a törvényhozás szempontjából foglalkozik a törvényhez kötöttség és bírói szabadság határainak keresésével. Természetes, hogy e határszabás elvi formuláját aligha fog sikerülni megtalálni,² de már azt eléggé alig méltányolható eredménynek tekinthetjük, ha a törvényhozó tudatában van annak, hogy bizonyos elmosódó, inkább általános keretet alkotó — és így részint a szokásjog alkalmazásával, részint egyelőre, míg szokásjog képződik, *szabad hézagpótlással kitöltendő* — fogalmak (forgalmi jóhiszem, gondosság, illendőség, szokásosság, a forgalom felioigása stb.)³ törvénybe iktatása által az akadálytalan jogfejlődésnek útját egyengetheti. Ezek az úgynevezett *biztonsági szelepek* (Ventilbegriffe) az interpretáció munkáját rendkívüli módon megkönnyíthetik; hiszen pl. a *Treu und Glauben* fogalmának a *Verkehrssitte* fogalmával együttesen való szerepeltetése a német B. G. B. 157. és 242. §§-aiban a törvény egész ügyleti jogát úgyszólván örök időkre fejlődésképesé és elavulhatatlanná teszi.⁴

Az e célú szolgáló fogalmaknak kiemelése és formulázása a törvényhozás művészetének bizonyára egyik legfontosabb és legüdvösebb feladata. De a nagy probléma megoldásában a főszerep mégis csak a *jogalkalmazást* illeti. Ennek módszerét és technikáját kell minél előbb kiépíteni. Es éppen e feladat nagy jelentősége indokolja azt, hogy a szabadjogi mozgalomnak egy érdemét: *a kérdés felvetését* föltétlenül elismerjük. A vita úgy megindult, hogy kézzelfogható eredmény elérése nélkül hihetőleg nem is fog lekerülni a napirendről.

Dr. Kiss Géza.

¹ Lambert, fent idézett műve 107. lapján felemlíti, hogy a berni egyetemen 1900-ban *Gesetzgebungspolitik* czimen Huber speciálkollégiumot tartott. A német irodalomban igen értékesek a törvényhozás művészete kérdéséről Zitelmann értekezései, küil. *Die Kunst der Gesetzgebung*. Dresden, 1904. Ezenfelül a Magyar Jogász-Egyletben tartott előadása: Törvényhez kötöttség és bírói szabadság (XXXV. k. 1. f.). Irodalmunkban kiválóan említendő: Baumgarten Izidor, Jogállam, IV. k. 1., 87., 242. l.; Schwarz Gusztáv, u. o. 317. s köv. l.

² V. ö. Schwarz G. id. ért. 317. l.

³ L. különösen Ehrlich: Die stillschweigende Willenserklärung, (Berlin, 1893.) 292—293. l.; Freie Rechtsfindung cz. id. m. l. s köv. l.; Wurzel, Das juristische Denken, Wien, 1904.; Bochkor id. műve 9. l.; Stammer, Die Lehre vom richtigen Rechte, 1902.

⁴ Wendt, Die exceptio doli, Arch. f. civ. Prax, 100 k. 1. s köv. l.; Danz, Die Auslegung der Rechtsgeschäfte, 2. kiad., Berlin, 1906., 90. s köv. l. és Deutsche Juristen-Zeitung 1908, évf. 26. l. — „Die Verkehrssitten bewirken... mit ihrer Einwirkung auf die Rechtsgeschäfte, dass die Vorschriften über die Rechtsgeschäfte nicht veralten können, dass sie immer in Fluss, im Zusammenhang mit dem Leben bleiben.“ (Danz, i. m. 101. l.)

Hajnal tündéres története.

Irta Nagy József. 1875.

Második közlemény.

- Meg szólalt most Hajnal kedves király leány
Hisz én nem ígéztem olyan hamar meg tán
Ne rettenjen tőllem nem vagyok kísértett
380. Hogy én meg kísértsek ily gyönyörű lelket.
Most a király lány is önmagához tére
'S hogy olyan gyáva let engedelmet kére
Azt mondá hogy önön szemeinek nem hit
Valóságos lidérczet gondolt járni itt.
385. Mondá bátor vitéz hogy jöhettél ide
A híhetetlenség végtelenségibe
Nem járt itten ember soha é világon
Szívem ketté hasad majd a te kínodon.
Mond Hajnal te nefélj több vitan is jártam
390. Mióta az alsó világra le száltam
Olyat csak nem látok mít ne láttam volna
Aztán ha látok is mít tehetek rolla.
Csak csinálj te nekem hamar de szaporán
Égy kis kőmén levest borod leszen talán
395. Ha egyszer már ettem 's egy kicsit pihenek
Jőjön bár a sárkán még attol sem félek.
Szavait Hajnal alig hogy el mondta
A bort meg a levest a szép leány hozta
Jól evet jól pihent még csak egy van hátra
400. Most megint ember kel ám a malom gátra.
Mert itt kilentz fejú sárkán a vőlegén
Ez is mint a másik nem gyenge hát kemén,
Haza dobja ez is nehéz buzogányát,
Ezt is vissza sujtja Hajnal mint a társát.
405. Ez is nagy kullogva mint a más el jöve
De e még hétszerte tán dűhőseb leve
Mormog a tajtéktol nem látszik Szájai
Mint a medvebocsnak tépegnek lábái.
Mond! — te élhetetlen csak egy fejú ember
410. Mingyárt szét lész törve mint az ázzott kender
Gyere csak közelebb hogy tapasszalak meg

- Kopó kutyáimmal tested étessem meg.
 Össze futnak ketten mint vad kan s egy liba
 Most kerül a dolog igazi bírokra
415. Kilentz fejű sárkán Hajnalt hogy meg fogta
 A földre bé felé nyakig belé csapta.
 Látja Hajnal hogy a több a tréfánál
 Ki szökik a földből meg áll a sárkánál
 Rajta kap 's ugy földbe vágja az öreget
420. Mint hajdon nagy apám a fűszfa czüveket.
 Míg a sárkán teste a földben heverne
 Addig ő is kezét a-kardjára tette
 Elvágá a sárkán kilentz águ fejét
 Ugy hevert előtte mint a ganén a szemét.
425. Itt is már kívívá el kezdett munkáját
 El hagyá a szép lányt meg a sárkán várát
 Bucsut vón onnat is csak hamar utra kél
 A harmadik lányért volt szíve hideg tél,
 Gondolta magába ha azt meg találok
430. Meg lesz akkor nékem minden boldogságom
 Nála nélkül immár nem lehet vígságom
 Vagy meghalok érte vagy meg szabadítom.
 Híszén e két vítát bátyáimért tettem
 De hát én magamrol el is felejtkeztem
435. Nem, nem hagyok békét mind addig járkállok
 Valamig szerelmem te reád találok.
 Ment ő csak borongolt setét éjeken át
 Sokszor majd nem bírta szívbéli bánatját
 Sokszor kiereszté szájából panasszát
440. Míg egyszer szemei látának egy csudát,
 Zöld erdőbe juta Czitrus fák közébe
 Kinek minden ágán szolt egy fülemüle
 Bájolo notájok szépen hangicsállá
 Kéj 's gyönyört élvezet a ki ezt halhatta.
445. Bennebb virágzának a Pünköst rozsái
 Május viráginak nyílo bimbocskái
 Szerelem virági kedves nefelejcssek
 Liliom meg Zefir 's bogláros szép kincsek.
 Tovább a mezőbe zöld selyem fű szálak
450. A zöld fű szálak közt arany fűj tojások
 Arany tollu fátzán repkedte a mezőt
 Arany szőrű őzek ették a legelőt.
 A mező közepén az arany vár állott
 Melyik mint karika arany sorkon forgot
455. Ebben volt a király leg kisebbik lánya
 Hajnal vitézüinknek szerelmes bálványa.
 Ebben volt nagy kedve hogy belé juthasson
 Szerelmes kincsével bár kettőt szólhasson
 Sok fáradságának meg lenne gyífmólce
460. Ha mást nem! — egy csokot rá nyomna kedvesse.
 De amig magában ő így teprenkednék

- Bent az aranyvárban bús nóta hang hangzék
 Bús mint a gerlitze bánatos nyögése
 Mint a hab léánynak éji éneklése
465. E szívet bájoló de szomorú notán
 A vad tigrisnek is szíve hasadna tán
 Azt mondja magába tovább nem halgatom
 Szívem királynéját én meg vigasztalom.
 Egyet ugrik avval benn vala a várba
470. A gyönyörű léány szomorú lakjába
 Felkiált szép kincsem ne légy már szomorú
 Életed fellege nem lesz többé ború.
 Azért jöttem ide innét ki váltsalak
 Vad hiénnák között lakni ne haggyalak
475. Inkább a világot döntöm semmiségbe
 Hogy sem tégedet el haggyalak kécségbe.
 A gyönyörű léány ki egy diványon ült
 A Hajnal beszédin mingyárt félodalt dült
 Fél holtá ájulva oly Szendén hevere
480. Mint a vénus szobra Diánna tükribe.
 Gesztenye szín haja vállait boritva
 Eper szín ajaka össze volt szoritva
 Rozsát nyilló orcza hó fejevé válva
 Igéző szemei fel voltak fordulva.
485. Bátorítja Hajnal jöjj magadhoz lelkem
 Gyémántos bokkrétám kedves nefelejcssem
 Diánnáktól maradt virágos bokkrétám
 Még édes anyád is tündér lehetet tán.
 Kökény szemeiddel tekints Hajnalodra
490. Had nyomjak egy csókot piros ajakidra
 Karcsu derekadat kelly fel megölelem
 Ho feje nyakadra a szivárványt kötöm.
 Magához tér a lány s látja a szép urfit
 Ki nyitja nehezen igéző szemeit
495. Eperszin ajakát szóra varácsolja
 Minden szava égy égy czepele polka vala.
 Hát te bátor fiu hazámbeli vitéz
 Hogy lehetsz ily deli ha fejedbe nincs ész
 Hogy jöhettél ide mer ha nem álmodom
500. Veled a föld alatt itt ben találkozom.
 Ha álmodom pedig jeles álom lehet
 Mikor égy oly urfi azt mondja hogy szeret
 Oh de mind hasztalan nem hiszek szememnek
 Ilyen szörnyű csudák itten nem teremnek.
505. Ne haboz sokáig szívem király néja
 Mond Hajnal 's melléje ülle a dívánra
 Arról beszélgessünk hogy és míkép vagy te
 El jössz é? most velem kül világ vészibe.
 Mond a lány elmeenni hiszen kedvem volna
510. De a vad sor [!] engem attol elválaszta
 Itt kell el hervadnom ez átoknak várán

- Itt őriz engemet tizenkét fejű sárkán.
 Most is azért hull lád szememből a könnyem
 Te is meg fogsz halni itten s pedig könnyen
515. Lásd az óra már a tizenketőt járja
 Mingyárt buzogányát sárkán haza hánya.
 Alig hogy ki tudta e szokot mondani
 Nagy zurrogo morajt keztenek hallani
 Azonnal el jőve a nehéz buzogán
520. A vár kapuján be át az ablak jukán.
 Hajnal sem vár soká azt kezébe fogta
 A hol a sárkán volt még azontul dobta
 Ekkor a vad sárkán el ordította magát
 Bőgése szét dullá a várnak ablakat.
525. Megínt kézhez vette csunya buzogányát
 Gyors lépésbe szedte típegő lud lábát
 Haza ért 's kiáltja jere ki sogorom
 Mindgyárt a véredett földel fel itatom.
 Egy csepét sem késett a bátor levente
530. Fényes atzél kardját derekára kötötte
 Ősze futnak mint két Mexikoi bika
 Még trojánál sem volt mint most olyan csata.
 Melyik lett jobb vitéz aztot ne fürkézzük [!]
 Melyik kapott többet az hijába kérdezzük
535. De hogy a sárkán elaludt Hajnal él azt tudjuk
 Mert regénk tovább is csak rolla folytatjuk.
 Meg holt hát a sárkán agyon van az ütve
 A szép király léány meg vagyon már mentve
 Meg van a nagy öröm a fiatal párra
540. Valyon bátor vitéz mi lehet még hátra.
 Nos mond Hajnal, — kincsem lehetünk egymásé
 Nehéz békőidot leoldozám ugyé
 Fogadásomnak már eleget tettem
 Még égy van hátra menyünk honnan jöttem.
545. Elmegyek szívesen veled te jó vitéz
 A mit tudsz kívánni szivem mindenre kész
 Kész vagyok meghalni kész te veled élni
 Ha neked ugy tetszik feleséged lenni.
 Az a felít kincsem majd meg beszélgezzük
550. Gyere 's két nénédet előbb fel keressük
 Mennyünk mert az idő ki van tűzve nékem
 A külső világon vár a két testvérem
 Megindulnak ketten marad az arany vár
 Vándorlások olyan mint égy gerlitzé pár
555. Fel találják hamar a léány nényeit
 Már most négyen mennek az esztendő is itt.
 Kün a két jó testvér a fogadás szerént
 Egy kerek év mulva úregnél van megínt
 Midőn a négy vándor az úreghez juta
560. Már a kötélén égy kosár bé eresztve vala.
 Égyik a más után a királyi lányok

- Meg látták csak hamar a külső világot
 Még csak Hajnal vala a juk alatt hátra
 Ő is kimenő volt a külső világra.
565. De égy sánta roka ki akkor ot jára
 Mikor fel ké ülni ép akkor meg látja
 Gondolja magába a rokát meg fogja
 Mert abba [!] időbe itt még nem volt roka.
 De a ravasz roka Hajnalt addig csalja
570. Míg egy kis erdőbe belé csalogatja
 Azonban hirtelen át bukkik a fején
 Lesz ép a világra mint hajnal oly legén.
 Szalad a jukalá felül a kosárba
 Kűn a két jó testvér a rokát ki huzza
575. De hogy mindenképpen olyan volt mint Hajnal
 Már nem is gondoltak semmiféle bajjal.
 Mennek Athénába a király már várja
 Párádéba fel öltözve minden katonája
 Jön a három deli vitéz 's három szép leánya
580. A mátkaság ünneplését esztendeig tartja.
 Hadjuk az örömet Athéna várába
 Menyünk vissza a föld alá ot maradt égy árva
 Sem reménység a Szívébe sem a király lánya
 Mendenektől el van hagyva a föld alá zárva.
585. Hijába a meg esküt testvér az erős fel tétel
 Meg rontá a sánta róka ravasz mesterséggel
 Hijába bizol az emberbe mert ot is megcsalnak
 Hol a család büneiből égy csepet sem tudnak.
 Hol az érdem híres bajnok a miért hiven küzdél
590. Hol van a szép király leány akit úgy szerettél
 Mesze mesze más világon ő is hervad csak mint te
 Mert ő a nagy ravaszsgot lehet ha meg szentette.
 De minden borunak hogy derüje vagyon
 Panaszát Hajnal is elhagyá és azon
595. Gondolkodik, — mere vegye az ő uttyát
 Tudja hogy már többé nem látja mátkáját.
 Menyen csak utazik hegyről halomra szál
 Kilentz egész napon soha meg sem is ál
 Vándorol oda bé, mere vitte lába
600. Mínt a ház tetőről el kergetet golya.
 A kilentzedik nap szinte estéjére
 Égy sőtét erdőnek vége felé ére
 Az erdő végibe volt egy kis háziko
 A kis házikoba lakott égy bácsíko.
605. Hajnal bé nyitotta a kis ház ajtaját
 Szerencsés estével köszönté a ház urát
 A jó öreg pedig fogadta illetén
 Hozott a szerencse kedves kicsid őtsém.
 Mert hogyha jól hallok emberi a szavad
610. Ugyan honnan hoztad ide hozzám magad
 Szememmel nem látok ezer esztendeje

- Azóta házamhoz nem járt még senki se.
De hát én jó öreg már mit is tagadjam
Én a szép eszemet szolgálatra adtam
615. Azért jövök hozzád szinte mint egy agár
Hogy lehetnék nálad legalább pakulár.
Jó lesz biz a fiam éppen helyén vagyon
Juhaim ugyis el szaporodtak nagyon
Ha egy esztendeig nállam szolgálhatnál
620. Te egy becsületes bérre számolhatnál.
A gazda és szolga hogy megszegődének
Mingyárt jó vacsoramellé le állének
A vacsora után hogy le fekvénének
Mint a téli legyek el szenderülének.
625. Jó reggelre kelve Hajnal a Pakulár
És az öreg apó a Juhok mellé áll
Mondja a jó öreg most a szolgájának
Halgasd meg jó fiam értelmét szavamnak.
Itt az én legelőm akkora nagy határ
630. Hogy azon meg férne tízenkét pakulár
De a határon túl vagyon még két mező
Ne hogy te oda meny ott meg útt a ménkő.
Akkor a Pakulár nyáját össze szedte
Bodza furujáját a kezébe vette
635. Mert a jó gazdája furuját is ada
Kivel ha úgy tetszik magát mulatgassa.
Hajnal a nyájával járja a legelőt
A legelő szélén meg látja a mezőt
Goldolja magába igaz a jó öreg
640. Nekem megiltotta hogy oda ne menyek
De én hogy ne mennék hiszen ott jobb fü van
Hisz ha oda menyek ott hiszik meg nyájam
Aztán az én gazdám othon van meg vak is
Mit fog arról tudni ha én ott járok is.
645. Ezeket gondolva nyáját által hajtsa
A gyönyörű mezőt mind össze uszkálja
Nem is igen gondol se elé se hátra
Le fekszik hanyatág czipra subájára.
A mint ott heverész egy fél ora mulva
650. Jól lakot juhait meg zuhanni halja
Fel ül és a fejét amara fordítja
Hát egy tábor Farkas jövetelit lássa.
Elsőbbben is a vad farkasok királya
Kialta Hajnalra hol a kurázsia
655. Hogy mertél bé jönni ide a mezőbe
Mingyárt a te tested leszen a bőrünkbe.
Kedves jó farkasok ne haragudjatok
De ha csakugyan hogy pardont nem adhattok
Az utolsó notám el fuhatom talán
660. Sírasson a nota mert úgy sincsen anyám.
Belé égyezének a farkasok tehát

- Hogy Hajnal huzza el utolsó notáját
 De amint a hajnal notája kezdődék
 A vad Farkasoknak kedvek kerekedék.
665. Kezdének táncolni amugy magyaroson
 Hajnal is csak huzta ügyesen szorgoson
 A farkasok ugy el tánczolák magokat
 Fáradtan mind földhöz verték a csontjokot.
 Hajnal sem tétováz sokat ide oda
170. Míngyárt hüvelyéből ki suvad jó kardja
 Mind el vágja a sok farkasnak a nyakát
 És égy farkas fővel haza hajtja nyáját.
 Hogy haza ért a főt a hiba [!] fel veté
 De a jo gazdája mingyárt kérdezgeté
675. Mít vettél fel fiam hallám hogy supogot
 Felelt Hajnal gazdám egy száraz csutakot.
 Majd ha eljő a tél jó lesz az a tüzre
 Azért haza hozám biz én a kezembe
 Az öreg hogy vak volt nem látta 's el hivé
680. A fejő vedreket a kezébe vevé.
 Már most a juhokat kezdték meg fejni
 De az öreg apo nem győzte csudálni
 A Juhoknak ugy meg szaporodot teje
 Nem volt az öregnek azis hová tegye.
685. Te fiam hol jártál kérdé a Juhokkal
 Enyi tejet soha nem hoztak magokkal
 Ne hogy tilosba meny ugyan szépen kérlek
 Ott marad a fogad a Juhok is vélléd.
 Hajnal legelteti minden nap juhait
690. Minden felé el jár soha se lát semmit,
 De égyyszer jóval tul farkasok mezején
 Meg lát egy szép mezőt egy zöld erdő szélén.
 El legelész ara ara szép mezőre
 Tiszta zöld selyemmel bé vont legelőre
695. De itt már a Juhok nem csak ettek 's jártak
 Örömdökbe tiszta Czepelpolkát jártak.
 Ő meg heverészve mint égy berszán bátya
 Réá gyujtott czifra makra pipájára
 A virsinai dohány füstöt ugy ereszté
700. Mint a vésuv hegye füstől az ég felé.
 Égyyszer a mint el volt az örömtől telve
 Ártatlan báranyi szókdicselésébe
 Hall szép leányi de Tündér notákat
 S láta maga körül Tündér leánykákot.
705. Hát a Tündér király szép Tündér Ilona
 Tizenkét Tündérrel magát hintáztattja
 Fekszik egy gyémántos szép arany bőcsőbe
 Arany fátzán tollu korona fejébe.
 Kisérték Ilonát a nímfa szúszei
710. Deánna és vénus szerelmes leányi
 Dalolták a kéj és báj szerelem notáját

- Még Dávid sem tudta ez ének kotáját.
De Tündér Ilona az arany böcsőbe
Látja mennyi juh van a selyem mezőbe
715. Szol a tündéreknek nézzetek csak szélyel
Ki mert ide jönni 's miféle szeszélyel.
A Tündérek pedig szaladnak azonnal
Meg ragadják Hajnalt Tündéri marokkal
Viszik a bölcsőhöz Ilona elébe
720. Kinek három állú Tegez¹ volt kezébe.
Szol Tündér Ilona e miféle égy lény
Még ilyen teremtményt soha se láttam én
Hogy mersz te itt járni gyönyörű mezőmbe
Látod most meg öllek jere csak előmbe.
725. Nem ijed meg ugyan hajnal a Pakulár
Gondolá magába ha meg halok sem kár
De gondolja még is csak meg próbállom
Ha lehet ezeket meg meg tánczoltatom.
Szol alázatosan felséges Asszonyom
730. Azért jöttem ide nem kapom halálom
El bujdosot töllem sehol sem találom
De már ha te meg őlsz akkor jól van dolgom.
Tündéri felséged én csak égyre kérem
Ebben furujában égy nótám van nékem
735. Enged meg hogy huzzam el még utoljára
Hogy élve sirasson furujám notája.
Meg enged Ilona Hajnal kezdi funi
Brává [!] a Tündérek kezdenek tánczolni
Ilona is ki mász az arany böcsőből
740. Hogy ő is részt vegyen a szép keringőből.
De midőn Ilona hattyu bábockái
A gyönyörű csárdást kezdék figurálni
A furuja hangja égy szerre el oszla
A gyönyörű táncznak itt vége szakada.
745. Hajnal 's a tánczosok kezdenek busulni
Kérdik hol lehetne olyan hangot kapni
Mond hajnal azt hiszem nagy bajjal lehetne
Hogy ha felségetek égyet meg tehetne.
Mondják a Tündérek mi mindent meg teszünk
750. 'S ha neked ugy tetszik arany hangot veszünk
Monda hajnal a hangot nem ugy lehet venni
A leg nagyobb tölgy fát kel ezért le vágni.
De hogy a Tündérek magokat ajánlák
Csak hamar a nagy fát mingyárt le is vágák
755. Mond hajnal e fának a közepét it ni
Két hasító szeggel meg kel hasítani.
A nagy fa közepén már meg van hasítva
A tündérek keze a hangot matatta
Mond hajnal no itt kel a hangot keresni

¹ Tegez egy atzélvasból csinált három állú öls szer.

760. Ő pedig a szegeket kezdette kí verni.
A két hasító szeg hogy ki szabadulla
A Tündérek keze mind oda szorulla
Ezt várta Hajnal is égyet figurázva
Ki lelke van én vagyok ur a csárdába.
765. Kérik a Tündérek eresze el őket
Mert mind neki adják az ők sok kincseket
Hajnal meg is igéri hogy el bocsátja
De ám neki is van még égy kívánsága.
Nos monda Tündérek van égy öreg apám
770. Kinek ezer éve csepét se lát talán
Ha annak a szemét tí meg gyógyicsátok
Akkor az urlapot töllem meg kapjátok.
Mondnak a Tündérek hogy a kicsi munka
Van othon apádnál égy horgos kőkény fa
775. Ásd ki a kőkény fát ot vizet fogsz kapni
Mosd meg apád szemét megint jól fog látni.
Köszönöm Tündérek én meg próbálom
El megyek 's juhaim mingyárt haza hajtom
Tű csak itt várjatok a míg vissza jövök
780. Hogy ha vissza jöttem mindent megfizetek.
Hajnal ősze szedte gyönyörű csordáját
Elő vette kicsi Bodza furujáját
El játszotta rajta leg vigabb notáját
Ott hagyta örökre Tündérek határát.
785. Hogy ő a Juhokot az udvarra tette
Az ássot 's a kapát a vállára vette
Azonnal kiásta azt a vad kőkény fát
Hát igaz hogy víz van, meg meritte csiprát.
Azt a csiprot vízzel ő most elé hozta
790. A gazdája szemét aval jól meg mosta
Hát a vak nagy apo most éppen úgy látá
Mint égy hét esztendő's kicsi unokája.
It már az esztendő is ki vala telve
Gazda és a szolga örökre van kelve
795. Mond az öreg fiam maradj it még velem
Ha meg halok legyen itt tiéd mindenem.
Nem lehet jó gazdám teveled lakásom
Ámbár nehezemre esik el vállásom
De nekem menni kel nincsen tovább nyugtom
800. Mert én az életet erőssen meg untam.
Jól van kedves fiam hogy ha már menned kel
Legyen a teremtó minden lépéseddel
De még egy kérésem lehetne te hozzád
Ha öreg apádot te most meg halgatnád.
805. Égy öreg asszony van itten e világon
A ki kotel kilenczven oriás tojáson
Azt még csak pusztítsd el valahogy ha lehet
Azután békében el hagyhatsz engemet.
Édes jó öregem a mit csak tehetek

810. En itt te éretted de mindent meg teszek
 Menyünk ara felé hol a vén asszony van
 Hogy még utoljára azt is el pusztítsam.
 Aztán te ide bé ebbe a világba
 Csak egyedül lészesz mind Ádám magába
815. Valjon nem lenne é tanácsosab néked
 Ha az a vén asszony lenne feleséged.
 E világon nincs már neked ellenséged
 Sárkán, Tündér, farkas nem parancsol néked
 Ketten élhetnétek míg a kö meg lágyul
820. Hiszen tán te se vagy faragva bükkfából.
 Eddig is hogy tudtál Asszony nélkül élni
 Oh bár csak el tudnád azt nekem mesélni
 Hisz nállunk oda fenn ott a küil világon
 Még a majomnak is felesége vagyon.
825. Oh kedves jo ótsém édes jo testvérem
 Tán azt tudod nekem nem volt feleségem
 Hiszen nekem is volt ép a volt a káros
 Mert az az Asszouy volt ördöggel határos.
 Mert én magam hozzá akár hogy viselém
830. Egy szoval semmibe soha sem tetszedém
 Mind addig míg az Asszonyi Törvényszék
 Testem ide erre világra ítéllék.
 Azota itt nyugodalomba vagyok
 Asszony prokátort ide bé nem látok
835. Ezt az égyet is csak pusztítsd el
 Mert ha csak látom is vesznem kel.
 Hallá itt most hajnal az öreg szándékát
 Ösze szedte minden uti czakon pakját
 Mondá no jo öreg immár indulhatunk
840. A vén boszorkányal majd notát fuvatunk.
 Hogy meg érkezének a kotlo heljére
 Hajnal mint a vihar ugy lépik elébe
 'S mond te gitánerek szurtos maradéka
 Te vagy mint a csirke ki meg fogsz halni ma.
845. Azért ha kedved van magadot védheted
 Varázs szereidet most össze szedheted
 No szollj most vén kofa 's aval nyakon vágja
 'S az oriás tojasokat szélyel darabolja.
 Látja a vén kotlo varázsa mít sem ér
850. Térdeire borul szépen kegyelmet kér
 Monda te jo vitéz had meg az életem
 Egy varázs sipom van s azt neked fizetem
 Hol van hát az a sip ad elé szaporán
 Különben életed ki megy orod jukán
855. Azonnal a kotlo sipját elő vevé
 'S a Hajnal markába szépen belé tevé.
 Meg fuvintá hajnal most a kis sipocskát

(Vége következik.)

Új könyvek.

- Bal Jeromos.* Magyarország czímerének eredetét és jelentését megfejtí —. Lőcse. 1907. Singer-féle könyvkereskedés bizománya. 8r. 99 l.; 2 mell. Ára 2 K.
- Évkönyve.* A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat —. Megjelenik évente négy füzetben. Az igazgató-választmány megbízásából szerkeszti *Barthos Indár*. Déva. Hirsch Adolf könyvny. 1908. 8r. XVIII. évf. 1 füzet.
- Fromm Géza.* Madárvédelem. I—III. Ráczkeve. 1907—1908. A szerző sajátja. Nyomatott Pilliser Simon könyvny. 8r. Ára füzetenként 70 fill.
- I. Az állam, a társadalom és az egyesek madárvédelmi teendői. A madárvédelem fejlődése Magyarországon. 14 képpel. 1907. 44 l., 1 lev.
- II. A madarak és fák napjának megtartása 7 képpel. 1907. 34 l., 1 lev.
- III. Madárvédelmi mintatelepek. 1908. 28 l., 1 lev.
- Jelentés* Debreczen sz. kir. város múzeuma 1907. évi állapotáról. II. *Zoltai Lajos* jelentése Méliusz Péter és társai sírhelyei kereséséről. (A debreczeni városi Múzeum kiadványa. II.) Debreczen sz. kir. város könyvny.-vállalata. 1908. 8r. 62 l.
- Jelentés* a Székely Nemzeti Múzeum 1907. évi állapotáról. Az igazgató-választmány jelentése a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségéhez. Sepsiszentgyörgy. Jókai-nyomda r.-t. kny. 1908. 8r. 25 l.
- Márki Sándor.* Az aradi intelem. Kiadja a Kölcsey-Egyesület Aradon. (Arad. [1908.] Réthy L. és Fia.) 8r. 14 l.
- Milesz Béla.* A Tiszafüredi Múzeum és közkönyvtár az 1905—1906. évben. Eger. 1907. Löw-könyvny. 8r. 12 l.
- Suciu Traján.* A román népköltészet. Tanulmány. Brád, 1907. Egyházmegyei nyomda Arad. 8r. 70 l.
- Szász Béla.* Az emberiség jóltevői. Négy essay. A művelt közönség részére írta —. Budapest. Hornyánszky V. könyvny. 1908. 8r. 179 l. Ára 3 K.
- Szőnyi J. László.* 14. századbéli papiros-okleveleink vizjegyei. (Különlenyomat a „Magyar Könyvszemle“ 1907-ik évi folyamából.) Budapest. 1908. Athenaeum. 8r. 99, XVII l.
- Vajda Viktor.* Utóhangok Kölcsey életéhez. Budapest. Athenaeum r.-t. 1908. 8r. 38 l. Ára 50 fill.

Hivatalos közlemény.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kovács Sámuel dési ref. lelkesz alapítványából pályázatot hirdet magyar történelmi tárgyú balladára vagy kisebb költői elbeszélésre.

Jutalma az alapítványul letett 2000 (kétezer korona) egy évi kamatja, melyet a bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztály három tagjának bírálata alapján ítél meg a választmány a legjobb s önálló irodalmi becsű pályaműnek. Az eredményt az alapító rendelkezése szerint Sámuel-napján teszi közzhírré a választmány a kolozsvári lapokban.

Az idegen kézzel vagy géppel tisztán írt s fűzött vagy bekötött pályaműveket 1908. június 1-ig fogadja el az Erdélyi Múzeum Egyesület titkári hivatala (Kolozsvár, Farkas-utca 13.).